

*Makalenin Türü: Araştırma Makalesi / Research Article

*Geliş Tarihi / First Received: 04.03.2022

*Kabul Tarihi / Accepted: 06.05.2022

*Atf Bilgisi: Bayraktar, R. (2022). "Kuman-Kıpçakların/Atabeklerin Dini-Mezhepsel Kimliğinin Şekillenmesi". Hars Akademi, 5 (1), 121-148.

*Citation: Bayraktar, R. (2022) "Shaping Religious-Sectarian Identity Of Cuman-Kipchaks/Atabeks". Hars Akademi, 5 (1), 121.148.

KUMAN-KIPÇAKLARIN/ATABEKLERİN DİNİ-MEZHEPSEL KİMLİĞİNİN ŞEKİLLENMESİ

*Rasim BAYRAKTAR**

Öz

Miladi II. bin yıl başlarına ait İslami ve Rus kaynaklarında geçen doğuda Altay dağları eteklerinden batıda Karpat dağlarına kadar uzanan Avrasya şeridinde varlık gösteren ve Deşt-i Kıpçaklar/Poloves, Kuman-Kıpçaklar, Kıpçak/Atabekler olarak bilinen Kıpçakların başta etnik/soy kimlikleri olmak üzere siyasi, askeri, iktisadi yapılarıyla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmış ve okurların ilgisine sunulmuştur. Fakat geniş bir coğrafyaya yayılan Kıpçakların İslam öncesi ve sonrası dini ve mezhepsel kimliğiyle ilgili bağımsız çalışmalar sığ kalmıştır. Bunun sebebi Türklerin dini tarihiyle ilgili konular Dinler Tarihi ve Türk Din Tarihi başlıklı çalışmalarda ele alınmıştır. Yapılan çalışmalarda Türklerin inanç ve dinleriyle ilgili genel bilgiler verilirken dini-mezhepsel konusu kısa başlık veya paragraflar şeklinde değerlendirilmiştir. Bu nedenle çalışmamızda değişik coğrafyalarda varlık gösteren Kıpçakların karşılaştıkları farklı kültür ve dinlerle etkileşim süreçleri irdelenecektir. Bu çalışmada Kıpçaklarla ilgili yapılmış farklı dillerdeki eserlerden istifade edilerek Kıpçakların dini-mezhepsel kimliklerinin nasıl şekillendiğine açıklık getirilmeye çalışılacaktır. Ayrıca kaynaklarda Kıpçakların dini-kültürel kimlikleriyle ilgili olan dağınık bilgiler bir araya getirilmeye özen gösterilecektir. Böylece Kıpçakların buldukları coğrafyalardaki dini mezhepsel kimlikleri belirlenmeye/ayıklanmaya/tespit edilmeye gayret sarf edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kıpçaklar, Gök Tanrı İnancı, Mezhepsel Kimlikler

*Dr. Öğretim Üyesi, Giresun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Giresun.
rbyraktar@hotmail.com / ORCID: 0000-0002-7576-8183.

SHAPING RELIGIOUS-SECTARIAN IDENTITY OF CUMAN-KIPCHAKS/ATABEKS

*Rasim BAYRAKTAR**

Abstract

The Kipchaks, who exist in the Eurasian strip extending from the foothills of the Altai Mountains in the east to the Carpathian Mountains in the west and are known as Desht - i Kipchaks/ Poloves, Kuman-Kipchaks, Kipchak/Atabeks, as mentioned in Islamic and Russian sources of the early II. millennium B.C. Various studies on economic structures have been made and presented to the attention of the readers. However, independent studies on the pre-Islamic and post-Islamic religious and sectarian identity of the Kipchaks, who spread over a wide geography, remained shallow. The reason for this is that the subjects related to the religious history of the Turks are discussed in the studies titled History of Religions and History of Turkish Religion. While giving general information about the beliefs and religions of the Turks in the studies, the religious-sectarian issue was evaluated in the form of short titles or paragraphs. For this reason, in our study, the interaction processes of Kipchaks, who exist in different geographies, with different cultures and religions will be examined. In this study, it will be tried to clarify how the religious-sectarian identities of the Kipchaks are shaped by making use of the works in different languages about the Kipchaks. In addition, care will be taken to gather scattered information about the religious-cultural identities of the Kipchaks in the sources. Thus, efforts will be made to determine/eliminate/detect the religious sectarian identities of the Kipchaks in their geographies.

Key words: Kuman-Kipchaks, Sky God Belief, Religious-Sectarian Identities

*Doctoral Lecturer, Giresun University, Faculty Of İslamic Sciences, Giresun.
rbayraktar@hotmail.com / ORCID: 0000-0002-7576-8183.

Giriş

Dünya tarihinde kadim milletler içerisinde yer alan Türklerin ilk varlık gösterdikleri coğrafya Türkistan (Orta Asya) coğrafyasıdır. Yaşadıkları coğrafyada irili-ufaklı otoriteler, federasyon, konfederasyon ve devletler kurarak varlık gösterdikleri de bilinen bir gerçektir. Fakat gerek buldukları coğrafyanın yaşam standartları gerekse çevre toplumların (Çin, Moğol) otoriteleriyle kurdukları siyasi ilişkiler Türkleri yeni yurtlar edinmeye itmiştir. M.Ö. IV. yüzyıl’dan başlayıp M.S. XVI. yüzyıl’a kadarki tarih sahnesinde/sürecinde akınlar halinde kuzey ve güney yönlü göç hareketlerinde bulunmuşlardır. Yapılan kuzey-güney yönlü göçlerinden biri; Hazar Denizi’nin kuzeyi, Kafkaslar, Karadeniz’in kuzey bozkırları, Orta Avrupa ve Balkanlara doğru iken, diğeri ise Hazar Denizi’nin güneyi, İran, Anadolu, Suriye ve Mısır eksenli olmuştur. İşte bu çift yönlü göç hareketliliklerini yapanlar Türklerin Kıpçaklar, Peçenekler ve Oğuz boylarıdır.

Günümüzde Türklerin dini inançlarıyla ilgili İslam öncesi ve sonrası çalışmalar genelde Dinler Tarihi, Eski Türk İnançları veya Türk Din Tarihi gibi başlıklarla ele alınmıştır. Bu çalışmalarda Türklerin inançları veya dinleriyle ilgili genel bilgiler verilmiştir. Yapılan tespitlerde Türklerin maniheist, totemist, monoteist inançlar/dinler sürecini yaşadıkları, Gök Tanrı inancında bütünleştikleri ve akabinde büyük oranda İslam ile Hristiyanlık’tan az bir kısmının da Yahudilik’ten etkilendiği belirtilmektedir. Yapılan tespitlerin doğru olduğunu teyit etmekle beraber çalışılan eserlerde Türklerin semavi dinlerle etkileşim sürecine girdiği dönemlerde dini-mezhepsel kimliklerinin nasıl şekillendiği konusunun sığ kaldığını belirtmek gerekmektedir. Türk Din Tarihi çalışmalarında değişik coğrafyalarda varlık gösteren Türk boylarının nasıl bir dini etkileşim süreçlerinden geçtiği, dini-mezhepsel kimliklerinin şekillenmesinde hangi etkenlerin (siyasi, askeri, iktisadi, kültürel) etkili olduğu bağımsız olarak ele alınmamıştır. Halen Türklerin (Kıpçakların, Peçeneklerin, Oğuzların) İslam öncesi dinleri veya İslam sonrası dini mezhepsel kimlikleri başlıklı bağımsız çalışmaları görmek nadirdir. Bu tür çalışmaların gerçekleşmesi için Dinler Tarihi, Arkeoloji, Antropoloji ve Din Sosyolojisi alanlarında ortak çalışmaların yapılmasına önem verilmelidir. Bu bağlamda çalışmamızda Dinler Tarihi kaynaklarında Türklerin inançlarıyla ilgili yapılan tespitlere sosyolojik yorum katmaya çalışılacaktır. Özelde Kıpçakların göç ettikleri beş farklı coğrafyada karşılaştıkları dinlerle ilgili etkileşim süreçlerinde dini-mezhepsel kimliklerinin nasıl şekillendiğine açıklık getirilmeye çaba gösterilecektir. Bilhassa semavi dinler (İslam, Hristiyanlık, Yahudilik) çerçevesinde Kıpçakların dini-mezhepsel kimlikleri tespit edilmeye gayret edilecektir.

Türk boylarından Kıpçakların hareket sahalarına baktığımız zaman İrtiş Nehrinden Tuna boylarına kadar yaşadıkları coğrafyada güçlü bir devlet sisteminden ziyade göçebe yaşam şartlarına uygun kabile birliği şeklinde örgütlenmişlerdir. Göçebe yaşamlarının temelinde başlıca hayvancılık faaliyetleri gelmektedir; at, koyun, inek, öküz ve deve

beslemişlerdir. Sürülerinin çoğunluğunu kışa daha dayanıklı olduklarından dolayı at ve koyun oluşturmuştur. Koyun ve at, Deşt-i Kıpçak'ın iklim şartlarına daha kolay uyum sağladıklarından dolayı yaz ve kış günlerinde en fazla beslenen hayvanlar olmuştur. Zamanla hayvan sürülerinin artması, hayvanları otlatacak geniş meralara ihtiyaç duyulması, hayvanların iklimsel hastalıklardan etkilenmesi, bozkırda farklı kabileler/boylar arasında üstünlük çabaları, Moğolların zaman-zaman ni saldırılarına maruz kalmaları gibi başlıca nedenler Kıpçakları *federasyon*, *konfederasyon* şeklinde teşkilatlanmaya mecbur etmiştir (Şahin 2019: 241-287; Korkmaz 2019: 147-150). Nitekim Kıpçakların *konfederasyon* sınırları hiçbir zaman sabit kalmamıştır. Kıpçakların göç süreçleri ve siyasi ilişkileri incelendiğinde onların (XII. yüzyılın başlarından itibaren) yaşadıkları bölgelerinin tespiti mümkündür. Bu bölgeler; Türkistan Grubu, Tuna Boyu-Balkanlar (Doğu ve Güney-Doğu Avrupa) Grubu, İdil-Yayık Boyları Grubu, Lokomor Grubu ve Kafkasya Grubu Kıpçakları adıyla ifade edilebilir.

Türkistan Grubu: Ata-yurtta kalan Kıpçak kabilelerinin oluşturduğu gruptur. Bu kabilelerin yerleşim alanları Tanrı ve Altay Dağlarının etekleri ile Sır-derya Nehri'nin aşağı bölgesidir. Günümüzde Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Türkmen ve Afganistan Türklerinin yaşadığı Türkistan coğrafyasında kurulan Türk Cumhuriyetlerini (Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Karakalpak Özerk Cumhuriyet ile Afganistan) kapsar.

Tuna Boyu-Balkanlar (Doğu ve Güney Doğu Avrupa) Grubu: Bu grubun sınırları Aşağı Tuna'dan Güney Karpatlara kadar uzanmaktadır. Batıya en yakın olan gruptur. Macaristan, Romanya, Polonya, Çekoslovakya, Bulgaristan, Yunanistan ve Moldova topraklarını kapsamaktadır.

İdil-Yayık Boyları Grubu: İdil ve Yayık nehirleri arasında kalan bölgeye göç eden Kıpçakların oluşturduğu gruptur. Bu bölge bugün Tatar, Başkurt ve Çuvaş Türkleri ile Ruslar ile Finlerin yaşadığı Rusya Federasyonuna bağlı üç Türk devleti (Çuvaşistan, Başkurdistan ve Tataristan), üç Fin Özerk Cumhuriyeti ve on oblasttan (bölgesel yönetim) ibarettir.

Lukomor Grubu: Lukomor: körfez denizinde yaşayan halklar anlamına gelmektedir. Bin beş yüz yıllık Türk (Kıpçak) yurdu olan bu bölge Karadeniz'in kuzey sahilleri, Kırım yarımadasının kuzeyi ile Özi Nehrinin sağ kısmını kapsamaktadır.

Kafkasya Grubu: Kafkasya tarihte kavimler göçüne sahne olan bir geçit bölgesidir. Bugün kuzey ve güney Kafkasya'da otuz civarında halk yaşamaktadır. Bunlardan Kumuklar, Nogaylar, Karaçaylar, Balkarlar ve Karapapaklar Kuzey Kafkasya'nın Türk kökenli önemli topluluklarıdır. Güney Kafkasya'da ise Azerbaycan Türkleri ile tarihte Ermenistan ve Gürcistan sınırlarında varlık göstermiş olan Türkler bulunmaktadır (Gökbel 2021: 133-157; Şahin 2019: 3-68).

Belirtmek gerekir ki, Kıpçaklar yaşadıkları coğrafyalarda Kuman-Kıpçaklar, Deşt-i Kıpçaklar, Poloves Kıpçaklar ve Kıpçak Atabekleri olarak anılmışlardır. Beş farklı coğrafyaya silsile halinde düzenli göçler yapan Kıpçaklar, Türkistan dışında Tuna Boyu Balkanlarda, Doğu ve Güney Doğu Avrupa’da, Karadeniz’in kuzey bozkırlarında ve Kafkaslarda varlık gösteren toplumların devletleşmesinde büyük rol oynamışlardır. Bunlar, Moğollar, Ruslar, Macarlar, Bulgarlar, Romenler, Gürcüler, Hazarlardır. Kıpçaklar bu toplumlarla sürekli mücadele içinde olmuş; onların siyasi, iktisadi, askeri yapılanmalarında etkili olmuşlardır.

Kıpçakların farklı coğrafyalarda varlık göstermeleri ve farklı devletlerin askeri teşkilatlarının yapılanmasında iştirak etmeleri onların inançlarının/dinlerinin şekillenmesine sebep olmuştur. Kıpçakların tarih sahnesinde etkin bir şekilde ortaya çıkması VIII. yüzyılda İslam’ın Türkistan coğrafyasına gelmesiyle başlar (Yazıcı 1992: 26-31). Nitekim bu yüzyılda Çin, Moğol ve Türklerin rekabet sahası olan Türkistan’da başta Gök Tanrı inancı olmakla birlikte farklı inancaların *maniheist, totomist ve monoteist* dinlerin yaşandığı bilinen bir gerçektir.¹ Açıkça ifade etmek gerekir ki Türklerin komşuları Çin ve Moğollar (VIII.-IX. yy) İslam’la kısmi tanışmalar da eski geleneksel (Pagan ve Politeist) dinlerinden vazgeçmemişlerdir. Günümüze değin onların inançlarında semavi dinlere yönelik bir gelişme olmadığı da aşikârdır. Fakat Monoteist, Gök Tanrı ve Kült merkezli inanca sahip olan Türkistan coğrafyasının sahipleri (Kıpçaklar, Peçenekler ve Oğuzlar) VIII. yüzyıldan itibaren semavi dinlerle temas halinde olmuş ve zamanla Hristiyanlık, İslam ve Yahudiliğe yönelim göstermişlerdir.

Türklerin semavi dinlerle (Hristiyanlık ve İslam) tanışma süreçlerini detaylandırmadan önce onların ilk inançları (İslam öncesi) hakkında kısa bilgi vermek yerinde olacaktır. Asya’nın doğu ucundan Orta Avrupa’nın içlerine kadar varlık göstermiş olan Türk topluluklarında Tanrı inancı hep merkez bir yer almıştır. Tanrı kelimesi çeşitli Türk topluluklarında her bölgenin fonetik özelliklerine göre örneğin Yakutlarda *tangara*, Kazan Türklerinde *teri* Çuvaşlarda *tura* ya da Moğollarda *tenggeri* gibi şekillere bürünmüşse de yine de Türklerin inanç dünyasında merkezi yerini korumuştur. Nitekim Hunlar Gök Tanrı’ya inanıyor, onu hem *gök* hem de *tanrı* anlamını içeren *Tengri* kelimesi ile ifade etmişlerdir. Göktürkler de Tengri kelimesini kullanmış ve Tonyukuk Kitabesinde *Türk Tanrısı* kavramına yer vermişlerdir. 763’te Mani dinini kabul eden Uygurlar Tanrı kelimesinin başına *kün*, *ay* ve *kün-ay* kelimelerini ilave ederek *Kün Tengri*, *Ay-Tengri* ve *Kün-Ay Tengri* kavramlarını oluşturmuşlardır. Kaşgarlı Mahmut da Türklerin büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi kendilerine ulu görünen her şeye *tengri* dediklerini ifade etse de

¹Daha geniş bilgi için bkz: Yaşayan Dünya Dinleri (2010). (Komisyon). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ss. 529-536 / 494-505 / 383-397; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, (2018). Dinler Tarihi. Ankara: Berikan Yayınları, 10. Baskı, ss. 55-67/93-108/109-118 / 198-240.

Türklerde Tanrı kavramının Gök Tanrı'yı ifade etmek için kullanıldığını belirtmiştir (Yaşayan Dünya Dinleri 2010: 530; Küçük, Tümer, Küçük 2018: 95-96).

Eski Türk dinindeki Gök Tanrı inancıyla ilgili belirtilmesi gereken en önemli hususlardan biri Tanrının *antropomorfik* (insanbiçimci) özellikler taşımamasıdır. Evrensel ve semavi dinlerin tek tanrı anlayışına yakın özelliklere sahip Gök Tanrı; eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların varlıklarına hükmeden, cezalandıran ve mükâfatlandıran bir *ulu varlık* telakkisi, Türklerin daha Asya Hunları döneminde *monoteizme* doğru gelişmiş yüksek bir dine sahip olduğuna işaret etmektedir. Kendisine itaat edilmesi gereken ve koruyucu kudret olan Gök Tanrı tamamen manevi bir kudret haline yükselmiştir (Yaşayan Dünya Dinleri 2010: 530-531; Küçük vd. 2018: 91-97).

Eliade, kuzey ve güney Türkistan toplulukları üzerinde yaptığı araştırmalarda, *tengri, tengeri, tengere ve tingir* gibi hemen hepsinde hem şekil yönünden hem de mana bakımından ortak özellikleri yansıtan Gök Tanrı kültürüyle ilgili kelimeler tespit etmiş, bu kültürün Türkistan kavimlerinde ortak olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre bütün kuzey ve güney Türkistan topluluklarında Gök Tanrı, yeryüzünün, insanların ve görünür-görünmez her varlığın yaratıcısıdır. İnsanların yaşantıları arasında dengeyi o sağlar. Gök Tanrı bütün kâinatın efendisidir (Ocak 2000: 66-67). O, (Tanrı) gökte yaşayan ve görünmeyen bir ruh'tur. Onlar (Türkler), Tanrı'yı 'Sonsuz Gökyüzü' veya 'Tanrı Han' diye hürmetle zikrediyorlardı (Adji 2002: 16; Ahincanov 2019: 268-276).

Kafesoğlu, Türklerdeki Gök Tanrı inancının diğer kavimlere (Moğol, Çin) göre farklılık arz ettiğine dikkat çekmektedir. Ona göre bütün eski kavimler gök cisimlerini mukaddes tanıdıkları halde göğün kendisiyle ilgilenmemişlerdir. Ama Türkler gök cisimleriyle ilgilenmekle birlikte daha çok göğün kendisini düşünmüşler ve mücerret/soyut bir Tanrı inancına ulaşabilmişlerdir. Ve zamanla mücerret Tanrı maddi gökten ayrılarak her şeye hâkim mutlak bir varlık/Tanrı şekline dönüşmüştür (Kafesoğlu 1977: 31-33). Gök Tanrı kudretli, aşkın bir yaratıcı olarak kabul edilmiştir. Maddi olan hiçbir varlığa benzetilmediği için sureti de yapılamamıştır. Her şeyin kaynağı O'dur (Kafesoğlu 2008: 84-86). Gök Tanrı, zamanın ötesinde ölümsüz ve sonsuz bir varlıktır. Yaratıcı, bağışlayıcı, lütufkâr ve koruyucudur. Yeri ve göğü yarattıktan sonra insanoğlunu yaratmış, insanoğlunun üzerine de Türk kağanını kağan olarak oturtmuştur (Gündüz 2019: 56).

Konuyla ilgili yabancı araştırmacılarından ünlü Fransız Dinler Tarihçisi Jan Pole Ru, *Tengricilik dini nasıl bir inançtır* sorusuna; “milattan çok önceleri Altay'da ve Güney Sibirya'da yaşamış Türklerde, *İnsan-Gök, İnsan-Güneş* ongunu/ruhu/totemi Tanrı sayılmıştır” şeklinde ifade etmiştir. Yine Çin tarihçileri de Türklerde “Tengri” kültürünün ortaya çıkmasının, en geç milâttan önce V.-III. yüzyıllara ait olduğunu belirtmiştir. Ayrıca

A. P. Okladnikov da Altay’da bulunan kaya resimlerinde çizilen dini motiflerde ortaya çıkan dinin adının Tengricilik olduğunu kaydetmiştir (Adji 2019: 200-201).

X. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzları ziyaret eden İbn Fadlan (ö.310/922’den sonra) onların Tek Tanrıya inandıklarını söylemekte ve şu ifadelerle yer vermektedir: *“İçlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp ‘Bir Tanrı’ der. Bu Türkçe ‘Bir Allah’ demektir. Türkçede ‘bir’ vahid ve ‘Tengri’ ise Allah demektir”* (Fazlan 1995: 35). İbn Fadlan’ın bu gözlemi ‘Tek Tanrı’ inancının bu yüzyılda devam ettiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir Yine aynı yazar, menşeye itibariyle Kıpçaklara dayanan Başkurtların dini inançları hakkında da bilgi vermektedir. İbn Fadlan’a göre *“bir Türk kavmi; kış, yaz, yağmur, rüzgâr, ağaçlar, insanlar, hayvanlar, su, gece, gündüz, ölüm ve hayatın her birinin Tanrıları olmak üzere ‘on iki Tanrıya’ inanmakla birlikte Gökteki Tanrının ise bunların ‘en büyüğü’ olduğuna”* inanmaktaydı. Onlara göre *“gökteki en büyük Tanrı, diğerleriyle anlaşarak hareket etmektedir”* (Fazlan 1995: 45; Yılmaz 1952: 384). Yazarın ifadelerinden anlaşılmaktadır ki, Kıpçak menşeli Başkurtların ‘Gökteki en büyük Tanrı’yla, Oğuzların ‘Bir Tanrı’ diye ifade ettikleri Tanrı, aynı Tanrıdır.

Gök Tanrı/Tek Tanrı inancına sahip Kıpçakların semavi dinlerle tanışmasına gelince; geniş bir coğrafi alanda varlık göstermiş ve çeşitli toplumlarla gerek siyasi gerekse askeri açıdan yakın temaslarda bulunmuş olan Kıpçakların dini kimliklerinin de bu doğrultuda gelişim gösterdiğini belirtmek gerekir. Nitekim Kıpçaklarda geleneksel Gök Tanrı inancının yansısı Hristiyanlık, İslamiyet ve hatta Musevilik de toplum içinde taraftar bulmuştur. Zira kaynaklarda Kıpçakların gerek Hristiyanlıkla gerekse İslam’la tanışma tarihleri bir-birine yakın dönemlerdedir. Türklerin Hristiyanlıkla ilgili ilk temaslari IV. yüzyıldan öteye gitmemektedir. İlk temaslari daha çok kiliseler aracılığıyla olmuştur. Bu çerçevede Nesturilik birinci sırayı almaktadır. Sasaniler dönemini takiben Nesturilik önce İran’a sonra Türkler arasına girmiştir. Nestüriliğin İran’a geçişi ve diğer ülkelere yayılışı gibi Türkistan’a gelişi de büyük oranda ticaret yollarıyla olmuştur. Ön Asya’dan başlayarak Maverâünnehr’in Beykent, Buhara ve Semerkant gibi önemli şehirlerinden geçen milletlerarası ticaret yolu (İpek Yolu), hem ekonomik gelişmeyi sağlamış hem de birçok din ve kültürü beraberinde getirmiştir. Böylece Türkistan’ın/Türklerin söz konusu manevi unsurlarla tanışmalarına sebep olmuştur (Taştan: 1986: 40).

Türkistan’da Nesturiliğin tarihi 781 yılında dikilen ünlü Singan-fou kitabesiyle başlatılabilir. Bu kitabe Nesturi din adamı A-LoPen’in 635 tarihinde Çin’e gelişinden kitabenin dikildiği zamana kadar Çin’deki Nestûrî kilise tarihini anlatmaktadır (Togan 1981: 94). Türkistan’a gelen Çinli ve Hintli Nesturi Hristiyan misyonerleri, pek çok Türk’ün bu dini tanınmasına ve bazılarının da benimsemesinde etkili olmuşlardır (Ekincikli 1998: 45). IV. yüzyılda Maverâunnehir’e gelen Hristiyanlık, Budizm ve

Zerdüştlük arasında süren rekabetten yararlanarak rahat bir şekilde yayılma fırsatı bulmuş ve kısa zamanda o regionda hâkim bir din halini almıştır. Nitekim daha 332 yılında Merv’de Hristiyan piskoposuna rastlamak mümkündür (Barthold 1925: 58). Yine *yerleşik kiliselerin* yansira göçler esnasında yer değiştiren *çadır kiliselerinin* de mevcut olduğu kaydedilmektedir (Taştan 1986: 45).

Diğer taraftan kaynaklar Türklerin İslam’la ilk temasının VII. yüzyılın birinci yarısında İran’ın Arap ordularınca fethedilmesini (642) izleyen yıllarda gerçekleştiğine işaret etmektedir. İlk temasta Türkler arasında peyderpey İslam’a girenler görülmüş ama kitleler halinde bu dine girmeleri sonraki tarihlerde (X.-XIII. yy’da) gerçekleşmiştir. Kaynaklar Nesturilik’te olduğu gibi İslam’ın da VII. yüzyılın ilk yarısından sonra ticaret yolu ile güney ve doğudan Deşti-Kıpçak’a nüfuz etmesiyle devam ettiğini kaydeder. Arap coğrafyacılar da İbn Havkal İtil’de *otuz camii* bulunduğunu not eder (Gökbel 2021: 256-257; Turan 1993: 10-12; Günay, Güngör 1998: 221-222).

Tarihçiler, Türklerin X. yüzyıla kadarki İslamlaşma sürecini üç safhaya ayırmaktadırlar. Birincisi; Türklerin İslam’la ilk temas süreci olarak kabul edilen 640’tan 751 Talas Savaşı’na kadar olan zaman dilimi, ikincisi; siyasi hâkimiyet kurmaya başladıkları 751’den 868’e kadar ki yılları kapsayan tarih aralığı ve üçüncüsü de bağımsız Türk devletlerinin görülmeye başladığı yani 868’den X. yüzyılın ortalarına kadar zaman aralığını ihtiva etmektedir (Günay, Güngör 1998: 221-222; Gökbel 2021: 256-257). Belirtmek gerekir ki zikredilen bu dönemlerle ilgili genel tarih, dinler tarihi ve İslam tarihi alanlarında bağımsız, özgün çalışmalar yapılmıştır. Fakat bu dönemlerle ilişkin gerek Çin, Moğol, Rus, Bulgar, Macar, Gürcü gerekse de Arap ve Fars kaynaklarında müracaat edilecek ve aynı zamanda Türkçeye çevirisi yapılacak birçok eser bulunmaktadır.

Buraya kadar Türklerin Gök Tanrı inancı ve semavi dinlerle temasları konusunda ön bilgi vermiş bulunmaktayız. Çalışmamızın bu kısmından sonra X-XI. yüzyıllardan itibaren özelde Kıpçakların göç ettikleri farklı coğrafyalardaki Hristiyan ve Müslüman Kıpçaklar hakkında bilgi verilecektir.

Türkistan’da Hristiyan ve Müslüman Kıpçaklar

Hristiyan Kıpçaklar: Türkistan’da Hristiyanlığın Türkler arasında kabul gördüğü boylar Kerait Türkleri ile Öngütler/Ongutlar’dır. Kıpçak (veya Kıpçaklaşmış Moğollar) olduğu iddia edilen bu boylar Moğolistan’ın kuzey sınırlarında yaşayan ve Moğollarla akrabalık bağlarını geliştirmiş olan Türklerdir. Kuzey Moğolistan’ın en güçlü kavimlerinden biri olarak bilinen Keraitler, Oron ve Kerulan nehirlerinin yukarı yatağında ve Tuzla nehrinin kenarında yerleşmişlerdir. Nesturi tacir ve misyonerlerinin faaliyetleri sonucu Keraitler, Hristiyanlık propagandalarıyla karşı-karşıya kalmışlar ve Meru Metropolit Kerait Prensini vaftiz edip Moğolistan’a bir rahip göndermiştir. 1009 yılında

Karait Türkleri hükümdarının Aziz Serkis'in bir mucizesi ile Hristiyan olduğu rivayet edilmektedir. Bu aşamadan sonra Hristiyanlık bu bölgede yaygınlaşmıştır (Brockelmann 1964: 228; Esin 1978: 135). Yine Hristiyanlıktan etkilenen bir diğer Kıpçak boyu ise Öngütler'dir. Keraitlerden sonra Hristiyan Türklerin başlıca merkezlerinden biri Öngüt boylarının yoğun yaşadığı Tendük ili olmuştur. Keraitler'de olduğu gibi Öngütler arasında da Nesturiliğin yerleştiği bilinmektedir. Bilhassa XIII. yüzyılda Öngüt sarayında Hristiyanlığa ait bir kitaplık/kütüphane kurulmuştur. Öngütlerin Moğol sarayında da çok etkili olduğu bilinmektedir. Ayrıca İlhanlı'lar döneminde Öngütlerin Azerbaycan'da Nesturi manastırı kurduğu kaydedilmekte ve XIII. yüzyılda bunların Roma Kilisesi'ne bağlandığı belirtilmektedir (Esin 1978: 135).

Kaynaklar² Hristiyanlığın Keraitler ile Öngütler arasında yaygınlaştığını söylemekle birlikte bu dinin Türkistan'ın iç bölgelerinde taraftar bulmadığını da kaydeder. Hristiyan/Nesturi misyonerlerin XI. yüzyıldan itibaren Rusya, Balkanlar, Karadeniz'in Kuzeyi ve Kafkaslarda yaygınlaştığını belirtir.

Müslüman Kıpçaklar: Türkistan'da Kıpçaklar daha çok Kazakistan'ın Türkistan bölgesinde yaşayan Kazak Türkleri ile Karakalpaklar arasında toplanmıştır. Kaynaklarda Özbek, Kırgız ve Türkmenistan topraklarında az sayıda Kıpçakların varlığından bahsedilir. Bazı kaynaklar VIII. ve XI. yüzyıllarda İslam'ın yerleşik hayat yaşayan Kazak Türkleri arasında yayıldığını kaydederken bazı kaynaklarında İslam'ın XI. yüzyılda Kazakistan'ın yerleşik ve konar-göçer halkının yaşadığı güney bölgelerine (Kızıl-Orda, Cambul ve Çimkent) girdiğini kaydeder. Bu bölgeler Kazakistan'ın en dindar yöreleri sayılır ve en çok cami de Cambul, Kızıl-Orda, Türkistan, Çimkent ve Alma-Ata şehirlerinde bulunur. Kıpçakların yoğun olduğu bu bölgelerde XV. ve XVI. yüzyıllarda Yesevîlik ve Nakşibendi tarikatına ait dervişlerin etkisi ile İslam'ın yaygınlaştığı bilinir. Bugün Kazakistan toprakları içinde kalan Müslüman Kazakların/Kıpçakların mezhebi kimliği Hanefî'dir (Akıner 1995: 295; Devlet 1989: 154; Gökbel 2021: 275-276).

Yine Türkistan bölgesinde aralarında Kıpçak nüfusun yoğun olduğu bir diğer topluluk Karakalpaklar'dır. Tamamı Sünnî Hanefî olan Karakalpakların X. yüzyılda İslam'ı kabule başlamaları ve XIII. yüzyılda ise tamamen bu dini benimsedikleri bilinmektedir. Karakalpak Özerk Bölgesi Türkistan'ın en dindar bölgesi olarak bilinir ve bölgede başta Kübrevî olmak üzere Nakşibendi, Yesevî ve Kalenderî tarikatlarının etkili olduğu gözlenmiştir (Akıner 1995: 295; Devlet 1989: 173-174; Gökbel 2021: 276).

² Daha geniş bilgi için bkz: Carl Brockelmann (1964). İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, (Çev: Neşet Çağatay). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları; Emel Esin (1975). İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası

Ayrıca Kıpçaklar, Türkmenistan’ın Carcov ve Saraks gibi yerleşim birimlerinde varlık gösterdiği gibi Kuzey Afganistan’ın Belh, Çarşamba ve Kayser olmak üzere çeşitli yerleşim birimlerinde varlık göstermektedirler. Bunlar da farklı bir inanca sahip olmayıp tamamı Sünni-Hanefi mezhebine mensupturlar (Özkan 1997: 59-64/103-106; Gökbel 2021: 276-277).

Tuna Boyu-Balkanlarda Hristiyan ve Müslüman Kıpçaklar

Hristiyan Kıpçaklar: XI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Kıpçaklar (Peçeneklerden sonra) Balkan (Romanya, Bulgaristan ve Macaristan) topraklarında varlık göstermişlerdir. Kıpçakların bu coğrafyalardaki hâkimiyeti Moğol istilasına kadar (1241) yaklaşık iki asır sürdüğü görülmektedir. Balkanlardaki Kıpçakların mezhepsel kimliği diğer bölgelerdeki (Türkistan, İdil-Ural, Lokomor/Karadeniz kıyıları ve Kafkaslardaki) Kıpçaklara göre Ortodoks luk yerine Katolik olarak şekillenmiştir. Kısaca Katolikliğin Kıpçaklar üzerindeki etki boyutuna açıklık getirmeye çalışalım:

Kaynaklarda bu bölgelerdeki Kıpçakların kitle h–alinde Hristiyanlığı tercih ettikleri belirtilmektedir. Hatta 1227-28 yıllarında Boğdan vilayetinin Bacau şehrinde bir *piskoposluk* kurulduğu ve kurulan piskoposluğun diğer bölgelere göre Nesturi veya Ortodoks Piskoposluğu yerine *Katolik* olduğu kaydedilmektedir. Piskoposluk misyonerleri ilk önce İncil’i ve Katolik tinsel metinlerini Türkçeye çevirmişlerdir. Bu şekilde Romen-Kıpçak ilişkilerinin hızlı gelişimine katkı sağlanmıştır. Bunun içindir ki, 1234 yılında Roma Piskoposu (Papa) Greguar Kıpçak Piskoposuna yazdığı mektupta “Saygıdeğer Kardeşim” şeklinde hitap ettiği yazıda Hristiyanlığı kabul etmeyenlerden bahsedildiği/yakınıldığı belirtilmektedir. Romanya toprakları içerisinde Dobruca’daki Müslüman Kıpçakların haricinde bütün Kıpçak kökenli Türklerin Hristiyan olup etnik kimliklerini büyük oranda kaybetmişlerdir. İlerleyen tarihlerde Romen-Kıpçak Piskoposluğu Moğollar tarafından yıkılmıştır (Aygil 1995: 25; Gökbel 2021: 300-301).

Macaristan topraklarına gelince; XI. yüzyılın son yıllarında Kıpçakların Macar Kralı Laszlo’nun (1077-1095) himayesine girdiği bilinmektedir. Hatta Kıpçakların, Macaristan’ın değişik bölgelerine yerleştikten sonra Slovakya’da otuzdan fazla köy kurdukları kaydediliyor. Bu dönemde gelen Kıpçakların tamamının Hristiyanlığı kabul ettiği bilinmektedir. Bu ön göçlerin yanı-sıra Kıpçakların Macar topraklarına göç etmeleri esas olarak XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğollar karşısında (özellikle IV. Bela (1235-1270) ve IV. Laszlo (1272-1290) dönemlerinde) yenilgiye uğramasıyla gerçekleşmiştir. Örneğin 1239 yılında Moğollar karşısında bozguna uğrayan Kıpçaklardan kırk bin atlı Macaristan’a sığınmıştır. Bu gelen grubun öncekilere göre sayısı daha büyük olduğuna göre eski Türk inançlarını bırakıp Hristiyanlığa geçmeleri kolay olmamıştır. Nitekim

1278 yılında Macar Kralı'nın önde gelen Kıpçak komutanlarıyla yaptığı anlaşmaya³ göre Kıpçakların konar-göçer hayat tarzını bırakıp yerleşik hayata geçmesi, ellerindeki Hristiyan esirleri azat etmesi ve Hristiyanlığı kabul etmeleri şartları kaydedilmektedir. Büyük çoğunluk Hristiyanlığı kabul etseler de Kıpçaklar XVI. ve XVII. yüzyıllara kadar eski geleneksel inançlarından/yaşamlarından vaz geçmedikleri belirtilmektedir (Orkun 1946: 2018-228; Korkmaz 2019: 118-132). Hristiyanlığı kabul eden Kıpçaklar (Romanya'da olduğu gibi) çoğunluk itibariyle Katolik mezhebine mensupturlar.

Bulgaristan'a gelen Kıpçakların konumuna gelince; bu ülkede Türk topluluklarının varlığı diğer bölgelere göre çok daha eski tarihlere dayanmaktadır. Bu toprakların IV. yüzyıldan itibaren sırasıyla Hunlar, Avarlar, Bulgar Türkleri, Peçenekler ve Kıpçakların akınlarına maruz kaldığı bilinmektedir. Son olarak XI. yüzyılın ikinci yarısında Kıpçakların bölgeye geldikleri ve Bizans İmparatorluğu ile temasta bulunarak Hristiyanlığı tanıdıkları kaydedilmektedir (Turan 1993: 67-368; Ulutürk 2017: 37-35). Ayrıca bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar Tuna Bulgarlarının dinini, alfabetini, on iki hayvanlı takviminin Türklere ait olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Tuna Bulgarları Türklüklerini IX. yüzyıla kadar korudukları da bilinen bir gerçektir. Hristiyanlığı kabul eden Bulgar Türkleri yüz elli yıl içerisinde kendi dil, din kimliklerini değiştirerek bugünkü Slavlaşmış Bulgar ulusunu oluşturmuşlardır. Bulgar Türkler arasında Hristiyanlığın yayılıp kökleşmesine, politik ve sosyo-ekonomik gelişmesine Bizans kültürü sebep olmuştur. XI.-XIII. yüzyıllarda Bulgaristan'ın siyasi ve kültürel hayatına damgasını vuran Peçenekler ve Kıpçaklar da aynı akıbete uğramışlardır. Bu topraklardaki Peçenek ve Kıpçakların Bulgar idaresinde etkin rolleri olsa da büyük çoğunluğu Hristiyanlığı kabul etmiş ve milli benliklerini kaybetmişlerdir (Turan 1990: 109-108; Gökbel 2021: 303).

Etnik menşeyini koruyan kavimler arasında Kıpçakların da bulunduğu Gagavuzların tamamen Hristiyanlığı kabul etmeleri XIII. yüzyıla denk gelmektedir. Gagavuzların Ortodoks mezhebinin kabul etmeleri, onlar arasında Ortodoks misyonerlerin faaliyetlerinin yoğunluğu ve ilişki içerisinde oldukları Bizans, Rus, Yunan ve Romenlerin Ortodoks olmaları ile izah olunabilir (Korkmaz 2019: 113-114). Nitekim 1812 yılından başlayarak

³ Anlaşma iki kategoriden ibaretti: İnançlar ve yerleşim alanlarıyla ilgiliydi. İnançlarla ilgili maddeler şunlardı: 1. Kumanların tümü vaftiz edilecek, 2.Kumanlar, kiliseye itaat edip Hristiyan olacaklar, 3. Pagan ritüellerini bırakacaklar, 4. Hristiyan ahlakına göre yaşayacaklar, 5. Şiddetten ve Hristiyan kanı dökmekten kaçınacaklar, 6. Kaçırılan Hristiyan köleleri serbest bırakılacaklar. Yaşam alanlarıyla ilgili maddeler ise şunlardı: 1. Kumanlar, koşulsuz olarak geleneklerini bırakacaklar, 2. Konar-göçer hayatı terk edecekler, 3. Bez ve keçe çadırlarda oturmayı bırakıp ev inşa edecekler, 4. Yerleşik topluma geçip köylerde ve kasabalarda yaşayacaklar, 5. Yağmacılığı bırakacaklar, 6. Kendilerine özgü kıyafetleri giymelerinde ve saç stili bırakmalarında ise serbesttirler. Bkz: Orkun, Hüseyin Namık (1946). Türk Tarihinin Ana Hatları: Avarlar, Peçenekler, Kumanlar. Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası. s.228; Korkmaz, Asım (2019). Kuman Kıpçaklar. İstanbul: Ötügen Neşriyat. s. 130.

1878 yılına kadar Basarabya'nın her bölgesine hâkim olan Ruslar, Kişinev'i ele geçirmiş bölgeye yerleştirdikleri Rus kolonizatörleri ve papaz sınıfı ile bir yandan bölge halkını Ortodoks mezhebine bağlamaya çalışırken, diğer yandan da onları Slavlaştırma çabasına girmişlerdir. Bu nedendir ki günümüzde Gagavuzların tamamı Ortodoks mezhebine mensuplardır (Gökbel 2021: 303-304).

Benzer şekilde Polonya Tatarları arasında bulunan Kıpçaklarda XIV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Polonya devletinin zorlamasına istinaden bir kısım Kıpçak'ın Hristiyan kızlarla evlenmesi sonucunda Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Hristiyan olanlar çoğunluğun içinde eriyerek dillerin ve milli kimliklerini kaybetmişlerdir (Tahir 1984: 110-111).

Sonuç olarak Karadeniz'in kuzeyinde, Balkanlarda ve Orta Avrupa'daki (Dobruca bölgesindeki, Pomak Türkleri ve Polonya Tatarları arasındaki Müslüman Kıpçaklar hariç) Kıpçaklar Hristiyanlığı kabul etmişler, Doğu ve Orta Avrupa ile Balkanlara bin yıl zarfında yayılan Türklerin büyük çoğunluğu din, dil, kültür ve milli benliklerini kaybedip yerli kavimlerle kaynaşmışlardır (Gökbel 2021: 304).

Müslüman Kıpçaklar: Balkanlarda Peçeneklerin ve Kıpçakların torunları olarak bilinen Dobruca Türkleri, Pomak Türkleri ve Polonya (Lehistan) Tatarlarının İslamlaşma süreci diğer bölgelere göre çok daha hızlı olmuştur. Kaynaklar Dobruca'daki İslamlaşma sürecini XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatır. Arap coğrafyacılarından el-Bekir'e göre 1059 yılında bir İslam müşridi Peçeneklerin arasına giderek bunlardan on iki bin kişinin İslam ile müşerref olmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla Dobruca'da varlık gösteren Kıpçaklar, Müslüman Peçenekler aracılığıyla İslam'ı tanıma ve müşerref olma fırsatı bulmuşlardır (Ülküsal 1966: 51; Memişoğlu 1995: 23; Gökbel 2021: 277). Bir başka rivayete göre İslamiyet bu bölgeye XIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Müslüman olan Altınordu Devletinin başında bulunan Berke Han zamanında Kıpçakların öncülüğüyle girmiştir. Yine bir başka rivayete göre Dobruca'nın İslamlaşma süreci 1263/64 yılında Anadolu'dan Dobruca'ya on iki bin Selçuk Türküyle gelmiş olan Sarı Saltık Dede tarafından başlatılmıştır (Müstecib 1976: 1082; Ulutürk 2017: 45-46). Bu bilgileri teyit bağlamında Bulgar Türkologlarından P. Miyatev'in Dobruca'nın bugünkü Jıglartsi köyündeki caminin 1299 yılında Derviş bey tarafından inşa edildiğini tespit etmesi, yukarıdaki rivayetleri güçlendirmektedir (Memişoğlu 1976: 24). Ayrıca 1386 yılında Osmanlı ordularının Dobruca'da hâkimiyet sağladıkları da bilinen bir gerçektir. Özellikle Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren bölgeye gerçekleşen göçlerle Müslüman Türk nüfusunun arttığı ve Bektaşî din adamlarının yörede etkin olduğu bilinmektedir (Gökbel 2021: 278). XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesinde* görülen Dobruca'ya dair notlar, bu bölgenin İslami yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Örneğin, Evliya Çelebi Silistre'den bahsederken yöre mahallelerinin on tanesinin Hristiyan, bir tanesinin Yahudi, diğer mahallelerinin tümünün Müslüman

olduğunu kaydeder. Yine birçok tekke ve ziyaretgâhın yansıra 40 mekteb-i sıbyan, Hacıoğlu-Pazarcığı'nda 11, Babadağı'nda 20, Mavgalya ve Karasu'da yedişer mektebin bulunduğunu belirtir (Gökbel 2021: 278-279).

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda gerçekleşen Türk-Rus savaşları Dobruca'da Müslüman nüfusu olumsuz yönde etkilemiş olsa da Köstence, Silistre, Pazarcık ve Tulça'da Müslüman Kıpçaklar varlıklarını halen muhafaza etmekte (Ulutürk 2017: 56-81).

Peçenek ve Kıpçak Türklerinin torunları sayılan Pomak Türkleri bugün Balkanların Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya ve Arnavutluk ulus devletlerin sınırlarında varlık göstermektedirler (Ulutürk 2017: 37-38). Pomaklar XI. yüzyılda Türkistan ve Kafkaslardan batı göçleri yoluyla Balkanlara akın eden Kıpçakların bakiyeleridir. İlk yerleşim yerleri Pirin, Vardar Makedonyası ve Rodoplar'dır. Pomaklar Balkanlarda Slav akınlarıyla karşılaştıkları için büyük ölçüde ana dillerini kaybetmişlerse de eski örf-adet ve geleneklerini sürdürmeyi başarmışlardır. Nitekim Pomaklar yıllarca Bizans'ın sonra da Bulgarların sayısız baskısına maruz kalmıştır. Zulüm ve baskı eşliğinde dini tebliğe maruz kalmalarına rağmen eski geleneksel dinlerine ait tören ve ritüelleri tam olarak kaybetmemişlerdir. Zorla kabul ettirilmeye çalışılan Hristiyanlığın hiçbir mezhebi bunlar üzerinde kalıcı olamamıştır. Rodoplar'ın XIV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle ve akabinde Anadolu'dan Müslüman Türk göçlerinin gelmesiyle Pomaklar İslam'la müşerref olmuşlardır. Pomaklar günümüze değin İslami kimliklerini ve geleneksel (atalar kültü) ritüellerini muhafaza etmişlerdir (Çavuşoğlu 1993: 63-64; Gökbel 2021: 280-281).

Günümüz Pomak Türklerinde yaşamın her alanında dini duygunun yaşandığını görmek mümkündür. Her Pomak'ın arzusu çocuğuna Kur'an okumayı ve namaz kılmayı öğretmektir. İbadetlerini camide cemaatle eda etmeye çalışan Pomaklarda hacca giden kişilere büyük saygı-sevgi gösterilir. Onlar, öldükten sonra ruhun bedenden ayrıldığına ve yaşayanların hal ve hareketlerini kontrol edeceğine, bazen çeşitli şekillere bürünerek insanlara görüldüğüne inanırlar. Pomaklarda Hıdırellez, Nevruz ve atalar kültüne ait bazı ritüeller (Babanın ve erkek çocuğun saygınlığı) canlı bir şekilde yaşatılır. Çocukların Müslüman kimliğini kazanması için sünnet ettirme geleneğine büyük önem verilir. Akraba evliliğinden kaçınırlar, Müslüman olmayanlara kız vermezler.⁴

Pomaklarla benzer kaderi yaşayan Poloniya (Lehistan) Tatarlarının büyük çoğunluğu Kıpçaklardan oluşmaktadır. XIII. yüzyılda bölgeye gelmiş olan Tatarlar (Kıpçaklar) ancak XIV. yüzyılın sonlarına doğru buranın daimi sakini olmaya başlamışlardır. Nitekim XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde (1319'da) Litvanyalılar Altınordu Devleti ile savaş durumlarında yardımlaşma anlaşması imzalamışlardır. Anlaşmaya göre

⁴ Daha geniş bilgi için bkz: Halim Çavuşoğlu (1993). Balkanlar'da Pomak Türkleri (Tarih ve Sosyo-Kültürel Yapı), Ankara: Kök Sosyal Stratejik Araştırmalar Yayını, ss. 130-178.

Litvanyalıları destekleyen Tatarlar Müslüman Kıpçaklardı. XIV. yüzyılın sonlarından itibaren aralarında Kıpçak Hanı olan Şidnat ailesi ve önemli miktarda Müslüman Kıpçak bölgeye göç etmiştir. Bunların göçü bölgede Tatarlar arasında İslam'ın kökleşmesine yardımcı olmuştur. XVI. yüzyılda da özellikle Kırım Hanlığından buraya toplu halde Müslüman Türklerin göçleri yaşanmıştır. Ancak Polonya kralı Yagiello'nun (1377-1434) 1386 yılında Polonya sınırlarında yaşayan her kesin Hristiyan olma zorunluluğu kararı Tatarları zor durumda bırakmıştır. Tatarlar ya Volga-İdil boyundaki topraklara geri dönme ya da Hristiyanlığı kabul etmeyle karşı-karşıya kalmışlardır. Bu durum karşısında Tatarların bir kısmı Hristiyanlığı seçmiş ve Hristiyan kadınlarla evlenmişlerdir (Tahir 1984: 110-111). Kralın Hristiyanlaştırma dayatması ve Hristiyan kadınlarla evlenme sonucunda bir kısım Müslüman Tatarın benliklerini kaybetmesine neden olmuşsa da yine de büyük çoğunluğu İslami kimliklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır.

Polonya Tatarları, çeşitli sebeplerden dolayı (maddi yetersizlik, savaş, uzaklık vs.) dolayı Müslümanlarca kutsal kabul edilen Kâbe'yi, Mescidi Nebevi'yi ziyarete gidemedikleri zaman kendilerince kutsal sayılan yerleri ziyaret ederler. Örneğin, Novogradok bölgesindeki Loweyzce'deki çoban Kontus'un Mezarlığı (inançlarına göre Kontus ilahi bir güçle her ibadette Peygamberin mezarına gidebiliyordu) veya Sieniawka mezarlığı (bazı mucizelerin gerçekleştiği yer) gibi yerlere hacca giderler. Polonya Müslümanları fakirlere yardımın dışında cami inşası veya tamirati için kendi aralarında para toplarlar ve toplanan para din görevlileri tarafından gerekli yerlere harcanır. Özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllarda büyük camiler için Kırım gibi yakın vilayetlerden imam davet edilirdi. Cuma günlerinde camiye gitmek, Ramazan'da oruç tutmak Polonya Tatarlarının önemli dini görevlerindedir. Araştırmacı Benedykt Dybowski, Polonya Tatarları yalandan nefret eden, arkadaşlarına karşı açık sözlü, sadakatli ve cömert insanlar olarak tarif eder. Polonya Tatarları Sünni olup Hanefi mezhebine bağlıdırlar (Gökbel 2021: 284-285).

İdil-Ural Bölgesinde Hristiyan ve Müslüman Kıpçaklar

Müslüman Kıpçaklar: İdil-Ural Bölgesi, Kazan şehrinin kuzeyindeki Fin asıllı Komi, Ud ve Viyetka bölgesinden güneyde Astrahan'a ve Hazar Denizi'ne kadar, batıda Sura nehrinden doğuda Ural dağlarına kadar uzanan geniş bir sahadır. Bu bölge, farklı adlar altında Türk-Moğol boylarının yaşadığı bir yer olarak bilinir. XI. yüzyıldan itibaren Kıpçakların yoğun olarak gelip yerleştiği Cengiz İmparatorluğu dönemi ve sonrasında (1224-1246) devamlı bölgede varlık gösterdikleri bilinmektedir. 1255'den itibaren İdil-Ural, Batı Sibiry ve Karadeniz'in kuzey bölgesini de içine alan sahada Altınordu (1242) devleti teşekkül etmiştir (Gökbel 2021: 262-263). XIII. ve XIV. yüzyıllarda hüküm süren Altınordu devletinin sahadaki varlığı devamlı Ruslarla rekabet halinde olmuştur. Diğer bir ifadeyle bölge hem Hristiyanlığın hem de İslam'ın rekabet sahası olmuştur. Halkının bir kısmı X. yüzyılın ilk yarısından itibaren Müslüman olan Altınordu'da Cengiz Hanın

torunlarından olan ve Batu'nun küçük biraderi Berke Hanın (1255-1266) Müslümanlığı kabul etmesiyle, buradaki Müslümanlar daha fazla itibar görmeye başlamış ve ülke tam manasıyla bir Türk-İslam devleti olma yoluna koyulmuştur (Kurat 1976: 929; Ülküsal 1980: 11). 922 yılından itibaren İslam kültürünün yavaş-yavaş yayıldığı bu bölgede, Saray şehrinin kurulduğu, Türkistan'la ticaret ilişkilerinin kuvvetlendiği ve Altınordu'da Müslümanların diğer unsurlar üzerinde daha etkili olduğu görülmüştür. Berke'nin İslamlaşmayla ilgili özel gayretleri başarılı olmuştur. Fakat Berke'den sonra başa geçenlerden bazıları İslam'a meyilememiş bazıları sempati beslemelerine rağmen İslam'ın yaygınlaşması için bir şey yapmamışlardır. Ancak Özbek Han (1313-1342) döneminde İslam'ın yayılışı tekrar hızlanmıştır. Özbek Hanın yönetimi döneminde Saray şehri diğer İslam ülkelerinin büyük şehirleri gibi camiler, medreseler ve tekkelerle süslenmiştir. Yine onun döneminde Hükümdar sarayında bilim adamları, şeyhler ve seyitler itibar görmüşler, medreseler, mektepler açılmıştır (Barthold 1975: 240-241; Kurat 1976: 929; Gökbel 2021: 263-264).

İbn Batuta Saray şehriyle ilgili; şehirde cuma namazı kılmak için on üç caminin bulunduğunu, diğer mabetlerin sayısının daha yüksek olduğunu, şehirde çeşitli milletlerden insanların yaşadığını, bunların bir kısmını Hristiyan bir kısmının da Müslüman olduğunu belirtmektedir. Hemen belirtmek gerekir ki, bölgede mabetlerin çok olması toplumun tamamının Müslüman olduğu anlamına gelmemelidir. Çünkü bu bölgede İslam lehinde gelişmeler olmasına rağmen Türk-Moğol ananeleri yaşamaya, korunmaya devam etmiştir. Ayrıca Hristiyanlıkta küçümsenemeyecek bir etken olduğu da unutulmamalıdır. Sonuç olarak Altınordu'da din denilince akla İslamiyet, Gök Tanrı ve Hristiyanlık gelmelidir (Gökbel 2021: 264-265).

İslami miras üzerine şekillenen bölge ilerleyen tarihlerde Altınordu Devleti'nin siyasi etkisi zayıflasa da bölge halkı hanlık yönetimiyle varlığını korumuştur. Kazan Hanlığı bir müddet halkının İslami kimliğini muhafaza etmiştir. Bölgenin Altınordu Devleti döneminde Türkistan'la yakın münasebetinin olması Kazan Türkleri arasında tasavvuf hareketinin yayılmasına, kökleşmesine sebep olmuştur. Bilhassa bölgede *Nakşibendi tarikatının* rağbet görmüş ve bölgenin diğer azınlıkları (Başkurt, Çuvaş, Fin kavimleri) arasında uyum sağlanmıştır (Kurat 1954: 240-242).

Hristiyan Kıpçaklar: İlerleyen tarihlerde Altınordu Devleti'nin yerine kurulan hanlıkları birer birer ele geçiren Ruslar, Müslümanlara karşı baskısını tedrici bir şekilde yükseltmiştir. Rusların Kazan Türkleri üzerinde uyguladığı baskıyı iki örnekle izah edelim: Örneğin; I. Petro, 1713 tarihli bir emirle Kazanlı Müslüman tüccarların imtiyazlı konumunu ortadan kaldırmış, ancak Hristiyanlığı kabul edenlerin eski imtiyazlı durumlarını muhafaza edeceklerini ilan etmiştir. Yine 1731 yılında çıkan emirle de Hristiyanlığı kabul edenler askerlikten ve vergiden muaf tutularak bunların vergisi İslam'da ısrar edenlerin üzerine yüklenmiştir. Türkleri Hristiyanlaştırmak için bölgede

vaftiz dairesi kurulmuş emrine askeri birlikler verilerek köylerde Müslümanlardan zarar gelir bahanesiyle Müslüman köylüler kovulmuş ve Müslüman çocuklar vaftiz yapılmak üzere toplanmıştır. Vaftiz dairesinin faaliyetleri sonucunda sadece Kazan ve çevresinde 546 camiden 418’i tahrip edilmiştir (Temir 1976: 1253). Kısa zamanda cami ve medrese gibi İslami yapılar Ortodoks kilisesinin inisiyatifine verilmiştir. Rus-Tatar okulları açılarak dini ve millî kimlik zayıflatılmıştır (Kurat 1976: 1293). Böylece bölgede Hristiyan-Ortodoks-Rus kimliği üstün kimlik haline getirilmiştir.

Menşee olarak Kıpçaklara dayanan Başkırtlar da Kazan Türklerine benzer bir kaderi yaşamışlardır. Başkırtlar, XIII. yüzyılda Altınordu idaresi altına girmişler, özellikle Berke Han ve Özbek Han dönemlerinde İslami gelişmeler sayesinde tamamen Müslüman olmuşlardır. Altınordu’nun çöküşüyle Kazan Hanlığı içinde yaşamışlardır. Kazan Hanlığının ortadan kalkmasıyla da her iki kavim Rus istilasının acısını birlikte çekmişler, müşterek düşmanları Ruslara karşı beraber mücadele etmişlerdir. Araştırmacılar Altınordu Devleti döneminde Kazan Tatarları ile Başkırtların birbiriyle tamamen kaynaştıklarını, din, örf, adet, gelenek, ahlak, dil ve kültür bakımından bir birini önemli ölçüde etkilediklerini belirtmektedirler. Bu kaynaşma ortak yazı dili ve edebiyatını geliştirmiş medrese eğitimi yaygınlaştırmıştır. Kazan ilindeki medreselerle Başkırt ülkesindeki Orenburg, Ufa ve Troyskiy şehirlerindeki medreseler arasında eğitim-öğretim bütünlüğü oluşmuştur. İmamlar ve müderrisler arasında Kazan Tatarları bulunduğu gibi birçok Başkırt da bulunmuştur (Devlet 1999: 106).

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Rusların baskıları sonucunda Başkırtlar da Hristiyanlaştırma politikalarına maruz kalmışlardır. Fakat Başkırtlardaki İslam inancını tamamen ortadan kaldırmak mümkün olmamıştır. Başkırtların başkenti Ufa Rusya’nın Avrupa bölümü ve Sibiry Müslümanlarının ruhani merkezi olmuş (Özkan 1997: 139) günümüzde de bu görevi devam ettirmektedir. Müslüman olanların (Kazan Türkleri ve Başkırtların) mezhepsel kimliği Sünni-Hanefi’dir.

Lokomor Grubu-Karadeniz’in Kuzey Sahilleri ve Kırım’da Hristiyan ve Müslüman Kıpçaklar

Hristiyan Kıpçaklar: Karadeniz’in kuzeyine gelen Kıpçaklar Hristiyanlıkla XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tanışmaya başlamışlardır. Kıpçakların Rus topraklarına gelişi 1055 yılında başlamıştır. Kıpçaklar yakın olması hasebiyle en çok münasebetleri Kiyev, Preyaslavi ve Çernigov Rus Prenslıklarıyla kurmuşlardır. Her iki taraf yaklaşık iki asır boyunca karşılıklı olarak birbirini etkilemişlerdir. Sosyo-kültürel etkileşimde din önemli faktör olmuştur. Kıpçaklar, Kırım’da Cenovalı ve Venedikli Katolik Misyonerler ile Fransiskan rahiplerinin gayretleriyle Hristiyanlık telkinlerine maruz kalmışlardır. Rahiplerin telkinleri sonucunda bazıları Hristiyan Katolik olurken bazıları da Hristiyan Ortodoksluğu kabul etmiştir. Hatta meşhur Kıpçak beyi Konçak’ın oğullarının Yuriy ve

Daniil isimlerini almış olması onların Ortodoksluğu seçtiklerini gösterir. Rus Knezlikleri (Kiyev Knezi Vladimir Monomach, Pereyaslav Knezi Vsevolod, Volınya Knezi David İğoreviç, Çernigov Knezi Oleg Svyaslavic) ile yapılan savaşlarda (1055-1184) esir düşen Kıpçakların (7.000 bin kadar) Ortodoksluğu kabul ettiği bilinmektedir. Ayrıca taraflar arasında karşılıklı evlilikler yapılmıştır. Özellikle Rus yönetici tabakasından birçoğunun Kıpçak kızlarıyla evlilik⁵ yaptığı belirtilir. Evlilikler Kıpçakların Rus topraklarında yerleşik hayata geçmesine ve aralarında Hıristiyanlığın yaygınlaşmasına neden olmuştur (Damar 2016: 58-67).

Müslüman Kıpçaklar: Kırım ve çevresinin İslamlaşma sürecine gelince; her ne kadar kaynaklar bölgede İslamlaşmanın XI. yüzyıldan itibaren başladığını kaydetse de Kıpçakların XIII. yüzyılın birinci yarısından sonra Müslüman olduklarını söylemek daha doğru olur. Çünkü konuyla ilgili İbn- Bibi'nin naklettiği hikâye bölgede İslam adına uygulamalara tercüman olmaktadır. Şöyle ki; Alaaddin Keykubat tarafından Suğdak saferine (1221-1222) gönderilen Melikü'l-Ümera Hüsameddin Çoban, Suğdak'ı teslim aldığı zaman halk güvence dilemişti. Hüsameddin Çoban, Suğdaklıların güvence dileyerek af istediklerini Sultan Alaaddin Keykubad'a bildirince, Sultan; Suğdaklıların af edilmelerine müsaade etti. Ancak put ve çan yerine mihrap ve minberin namus ve faziletini ve ulu peygamberin şeriatın göre ikame etmek şartını ileri sürerek Allah'ın kendilerini esirgemesini temenni etti. Bu önemli haberler Hüsameddin'e ulaştı, o, Sultan fermanın halka duyurulmasını ve ordunun geri dönmesi için gerekli hazırlıklara başlanılmasını emretti. Ordu tazim resmi için hazırlık gördü. Çok güzel süslenmiş bir minber yapıldı. Altın tabak içine konulmuş bir Kur'an Kerim'i Hüsameddin başı üzerine koyarak eline Sultan sancağını aldı. Böylece ihtişamlı şehre girdiler. Şehrin yüksek bir yerinde müezzin ezan okudu. Ardından Hıristiyanların çanları kırıldı ve iki haftadan az

⁵ Kaynaklarda genel olarak Türk topluluklarında evlilik *exogamie-dış evlilik* yasasının geçerli olduğu kaydedilir. Exogamie: kişinin sosyal grubunun dışında eşini aramak için empoze edilen evlilik kuralıdır. Türk Topluluklarının göçebe hayat devrine ait düğün adetlerinde exogamie geleneğinin izlerini görmek mümkündür. Örneğin kızların türküleri *yad ellerden, el oğlundan* şikayetlerle doludur. Yine Kıpçakların torunları olan Başkurlarda günümüzde exogamie'nin geçerliliği hale devam etmektedir. Bunlarda evlenme yasak olan soy dairesi en az yedinci göbek atanın erkek torunlarından teşekkül etmiş soydur. // Türklerde *exogamie-dış evlilik* yasası/anlayışı; kendi soy ve din mensuplarından birinci ve ikinci dereceli akrabalık bağı olan kişilerle evliliklerin toplu tarafından hoş karşılanmamasıdır. Bunun yerine kendi soy ve din mensuplarına ait üçüncü dereceli akrabalık bağı olan kişiler (veya akrabalık bağı olmayan kişiler) ile evlilikler daha çok tercih edilmesidir. Bu bağlamda Türklerdeki dış evlilik yasasının olması; Türklerde başka millet ve din mensubu kişilerle evliliğin yaygın olduğu anlamına gelmemelidir. Kaynaklarda belirtilen Rus-Kıpçak ilişkileriyle ilgili yapılan siyasi evliliklerde Kıpçak kızlarının daha çok Ruslarla evlilik yaptığı iddiası objektif yaklaşımdan uzaktır. Bkz: Abdulkadir İnan (1950). “Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri”, Türk Dili ve Tarih Araştırmaları I, Fuad Köprülü'nün Doğumunun 60. Yıldönümü Armağanı, (Der: H.Eren, T. Halası Kun), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 106-108.

bir zaman içinde mükemmel bir cami inşa edildi. Şehre müezzin ve kadı tayin edildi (Gökbel 2021: 267-268).

Kafkaslarda/Gürcistan’da Hristiyan ve Müslüman Kıpçaklar

Hristiyan Kıpçaklar: XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Selçuklulardan baskı gören ve kendini emniyete almak isteyen Gürcü Kralı Bağrath II. David (1088-1125) Kafkasların kuzeyinde Don ve Kuban bölgelerinde yaşayan Kıpçaklarla ilişkilerini geliştirmiş ve onları 1118 yılında ülkesine davet etmiştir. Kral II. Davit, dostane ilişkileri ve güveni sağlama almak için dönemin Kıpçak Başbuğu Şaruhan’ın oğlu Atrak (Otrok) kızı ile evlenmiştir. Bu evlilik Kıpçak-Gürcü ilişkisini kısa zamanda zirveye taşımıştır. 1118 yılında Atrak idaresindeki kalabalık Kıpçak topluluğu Gürcistan’a göç etmiştir. Kaynaklarda bir görüşe göre Atrak himayesinde 40.000 kişilik bir aile, bir görüşe göre 300.000’i aşan kalabalık bir kitle ile silsile halinde Gürcistan’a yerleşmiştir. Yine bir başka görüşe göre de 5.000’e yakın Kıpçak çocuğu sarayda eğitilerek onlardan muhafız birlikler oluşturulmuştur. Gürcü Kralı II. David, Kıpçak-Gürcü kuvvetlerinden oluşan tam teçhizatlı ordusuyla Azerbaycan, Karabağ (Revan), Şirvan ve Doğu Anadolu (Erzurum ve Ahlat çevresi) coğrafyalarına akınlar düzenleyerek Selçuklulara karşı başarılı seferler yapmıştır (Kırzioğlu 1992: 102; Damar 2016: 68-69).

Kıpçak-Gürcü ittifakı 1121’de Borçalı çayı havalisini, 1123’de Tiflis’i alıp 1124’de İspir ve Oltu’ya kadar ilerlemişlerdir. Kıpçak-Gürcü birliği ile ele geçirilen bu bölgelere; Gogar/Çin-Çavat/Gagavan soylu Ortodoks-Hıristiyanların bulunduğu Tiflis, Anı, Cavahet, Ardahan ve çevresine çok sayıda Kıpçak aileler yerleştirilmiştir (Kırzioğlu 1953: 377-379; Kayabalı, Arslanoğlu: 375).

1125 yılında Gürcü Kralı David’in ve Rus Knezi Vladimir Monomach’ın ölümü üzerine Kıpçak Başbuğu Atrak geldiği Gürcistan’dan tekrar Karadeniz’in kuzey bozkırlarına döndü. Fakat Atrak’la dönmeyen ordunun büyük bir kısmı da Gürcistan’ın güneyinde (Yukarı Kür ve Çoruh boylarında) kalarak teşkilatlandılar. Kıpçaklar, 1261-67 yıllarında kendi beyleri idaresinde (Bağratlılar’dan ayrı İlhanlılar’a tabi) *Ortodoks Atabekler Hükümeti* kurdular. Bu ‘Atabekler Hükümeti’, Bayburt, İspir, Tortum, Livane (Yusufeli ile Artvin), Oltu, Ardanuç ve Şavşat gibi bütün Yukarı ve Orta Çoruh boyları ile Kür boyunun Göle, Ardahan, Ahıska ve Ahılkelek ile Azgur çevresini kapsamaktaydı. Başkentleri Ahıska olan Atabekler Devleti’nde 16 atabey hükümet idaresinde olmuştur (Kırzioğlu 1975: 85-86; Kırzioğlu 1992: 150).

Müslüman Kıpçaklar: Atabekler Hükümeti XV. yüzyıla kadar farklı beyliklere (İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu gibi) bağlı kalarak bölgede varlık göstermiştir. Atabekler 1477’den itibaren Osmanlılarla iyi ilişkiler içine girmiş İslam’ı yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Atabey Mirza Çabuk (1502-1516) Trabzon Sancakbeyi Şehzade Yavuz Selim ile dostane ilişkiler içinde olmuştur. 1514 yılında Çaldıran

Savaşı’na gidişte ve dönüşte Osmanlı ordusunun erzakını temin etmiştir. Kanuni bundan sonra İran’la yakınlaşan Atabeylerden Ardanuç ve Ardahan’ı da almıştır. Bu süreçte Atabeklerin özellikle yönetici tabakasının İslam’la etkileşimi hızlanmıştır. (Gümüş 2019: 16).

9 Ağustos 1578 tarihinde vuku bulan Çıldır Savaşı’yla Ahıska ve Ahılkelek de fethedilerek Atabeyler bölgesi tamamen Osmanlı hakimiyetine dahil edilmiştir. Son Atabey Manuçer’i ve kardeşi Kvarkvare ile birlikte Lala Mustafa Paşa’nın karargâhına giderek Osmanlı Devleti’ne bağlılığını bildirerek kalelerin anahtarlarını Paşa’ya teslim etmiştir. Müslüman olma isteğini açıklayınca bu isteğinden dolayı İstanbul’a çağrılmıştır. Çıldır Savaşı’ndan sonra teşkil edilen Çıldır eyaletinin ilk valisi olarak tayin edilmiştir (1579). Çıldır’ın savaşlarda harap hale gelmesinden dolayı Ahıska tekrar eyalet merkezi olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti Çıldır Beylerbeyliği vasıtasıyla Kuzeydoğu Anadolu sınırlarının güvenliğini de sağlama almıştır (Dedeoğlu 2021: 334-344).

Ahıska eyalet merkezi olmakla birlikte Osmanlı Devleti’nin imar faaliyetlerine sahne olmuştur. Özellikle valilerin, devlet adamlarının ve hayırsever Ahıskalıların kurduğu vakıfların aracılığıyla inşa edilen cami, medrese ve kütüphaneler sayesinde Ahıska İslam kültür ve medeniyet merkezi olmuştur. Osmanlı Tahrir Defterleri’nde ilk Ahıska valisi Mustafa (Menüçehr) Paşa’nın (ö. 1614) kısa süreli valiliğinde bile onun vakfedilen emlak ve arazisinden bahsedilmektedir. Yine kayıtlarda Mustafa Paşa ve annesi Didisimedi’ye ait bazı araziler Hızır Paşa vakfının akarları arasında yer almaktadır. Ahıska Cami-i Şerifi ve Ahıska önünde var olan bir köprüye vakfedilmişlerdir. Ahıska’nın meşhur valilerinden bir diğeri de Sefer Paşa olmuştur. O, bu şöhretini çok sayıda emlak ve arazisini vakfederek, malından Ahıska iç-kalede bir cami, medrese ve köprüler inşa ederek topluma hizmet etmesine borçludur. Yine Hazinekar Muhammet Bey’in ölmeden önce malının üçte birini Ahıska Valisi Yusuf Paşa’yı vasi tayin ederek vakfetmesiyle bir başka vakıf ortaya çıkmıştır. Onun toplumun ihtiyacına uygun bir yerde bir mektep yapılmasını vasiyet etmesi anlamlıdır. Yusuf Paşa’nın hem Muhammet Bey’in hayrına sahip çıkması hem de kendi adına bir başka vakıf tesis etmesiyle Ahıska’da vakıfların sayısının arttığı görülmektedir (Turgut 2021: 23).

Ahıska’da kadınların da vakıf kurma faaliyetlerine öncülük yaptığı görülmektedir. Aşağı Mahalle’de Fatıma Hatun tarafından yaptırılan bir cami mevcuttur. Yukarı Mahalle’de İbrahim Paşa annesi Raziye Hanım’ın bir cami ve bir medrese yaptırdığı arşiv kayıtlarında yer almaktadır. Ahıska’nın Hatuniye Mahallesi’ne adını veren Hatuniye Camii’nin de bir kadın tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Hacı Ahmet Paşa, vakfiyesinde “Halilemiz” diye ifade ettiği fakat adını vermediği hanımın bir çeşme yaptırdığını ifade etmiştir. Ayrıca Hanım adında bir hayırsever kadının da Namervan (Narman)’da bir çeşme yaptırdığı Numan Bey vakfiyesinde yer almaktadır. Bütün bu

örnekler Ahıska’da kadınların vakıf kurmada önemli rol oynadığını göstermektedir (Turgut 2021: 24).

Ahıska’da çok sayıda caminin hayırsever insanlar tarafından inşa edildiği arşiv kayıtlarından tespit edilebilmektedir. Aşağı Mahalle’de Hasan Paşa Camii ve Kaplanoğlu Ahmet Camii; Orta Mahalle’de Yusuf Ağa Camii; Büyük Mahalle’de Hacı Derviş Mehmet Ağa Camii ve Hacı İsmail Efendi Camii; Sur haricinde Hacı Ali Camii bunların başlıcalarıdır. Ayrıca Şaban 1165 (Haziran 1752) tarihli vakfiyede Ahıska’da camiler ve imamların isimleri verilmektedir. Bu tarihte Mahmut Ağa Camii imamı Süleyman Efendi; Kaplanoğlu Camii imamı İbrahim Efendi; Hacı Bekir Ağa Camii imamı Ali Efendi; Hüdaverdioğlu Camii imamı Abdullah Efendi; Nalbandoğlu Camii imamı Hüseyin Efendi; Derviş Ağa Camii imamı Hacı Hüseyin Efendi; Kurdoğlu Camii imamı Mehmet Efendi; Aymuradoğlu Camii imamı Mehmet Efendi’dir. İmamların bu listesi 1165 (1752) yılında Ahıska merkezde on civarında Cami’nin aktif olduğunu göstermektedir. Bu camiler hayırsever halk tarafından inşa edilmiştir. Bu durum Ahıska’da çok sayıda hayırsever insanların olduğunu göstermektedir (Turgut 2021: 24-25).

Özetle Ahıska’da vakıflar toplumun talep ve ihtiyaçları doğrultusunda gelişim göstermiştir. İslam’ın yayılmasına paralel olarak Müslüman toplumun günlük dini yaşamında, eğitim-öğretimin geliştirilmesinde, kültürel olarak İslam’ın benimsenmesinde ihtiyaç duyulan kurumların inşasını vakıflar sağlamıştır. Vakıf kurucuları topluma yönelik müesseseleri oluşturdukları gibi onların idaresi ve idamesini sağlayacak gelir kaynaklarını tahsis etmeyi de ihmal etmemişlerdir.

Hazarlar Devleti’nde Yahudi Kıpçaklar

Türk toplulukları içerisinde Yahudiliği resmi din olarak kabul eden tek Türk Devleti Hazarlardır. Göktürk devletinin batı bölgesini oluşturan Hazar ülkesi (630-965) Don-Volga-Kafkas üçgeninde varlık göstermiştir. IX. yüzyıl ortalarında Hazar Kağanlığının sınırları, doğuda Yayık Nehrinin ötesinde Aral Gölü kıyılarına kadar uzandığı gibi Mangışlak üzerinden Harezm’e kadar yaklaşmıştır. Orta İdil boyu da Hazarların kontrolündeydi. Batı’da, Aşağı ve Orta Don boyları ile Orta Dneypr sahası ve Karadeniz’in kuzeyi Azak Denizi çevresi ve Kuban boyunda yaşayan Hazarlar da, Hazar Kağanı’na tabiydiler. Bu nedenle Hazarlar IX. yüzyılın en güçlü devletlerinden biri olmuştur (Togan 1964: 402).

Hazarlar, 627-628 yıllarında Bizans’ın müttefiki olarak Perslerle savaşarak gelip geldikleri, savaş sonucunda Kafkasya’yı işgal ettikleri ve Tiflis’i aldıkları bilinmektedir. 651-662 yıllarında Araplarla karşılaşan Hazarlar Selman b. Rebia komutasında olan Arap ordusuna yenilmişse de bu dönem kısa sürmüş ve Hazar Devleti, önceden Göktürk İmparatorluğu’nun bir uç Yabguluğu iken X. yüzyılda Derbend’e kadar uzanıp Arap Halifeliği ve Bizans İmparatorluğu karşısında büyük devlet otoritesini korumayı

başarmıştır. Ancak XI. yüzyılın son çeyreğinde Bizans’ın politika değiştirerek Hazarlar’a karşı cephe alması, Rusların ve komşu Türk boylarının saldırıları ve iç ayaklanmaların yaşanması, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hazar Devleti’nin zayıflamasına neden olmuştur (Tanyu 1978: 33; Kmosko 1935: 133-155).

Ruslar, Hazarların zayıflamasından faydalanarak onların bölgedeki geniş ticari imkânlarını ele geçirmek ve ticaret yollarını kontrolleri altına almak istemişlerdir. Ruslar amaçlarına ulaşmak için bir yandan komşu Türk boylarını (Oğuz, Peçenek ve Kıpçaklar) Hazarlara karşı kıskırtmış diğer yandan da Bizans ile iş birliğine girmiş ve onlardan yardım almayı başarmışlardır. Hazarların aleyhine kurulan üçlü ittifakın (Ruslar-Türk Boyları, Bizans) sonucunda Hazar Devleti ortadan kalkmıştır (965). Hazar Devleti’nin yıkılışıyla bölgeye Oğuz ve Peçeneklerin yansısı büyük ölçüde Kıpçaklar yerleşmiştir (Artamanov 2008: 582-584; Korkmaz 2019: 37-38).

Kıpçakların Yayık Nehri batısından İdil istikametinde ilerleyişi en geç XI. yüzyıl başlarına rastlar. Kıpçakların bir kısmı İrtiş boyundan Uralları aşarak Kama-İdil sahasına sokulmuş İdil Bulgarları ile karışmışlar ve böylelikle Orta-İdil Boyu Kıpçaklaşmıştır. Kıpçakların bir kısmı ise Aşağı İdil boyuna girmişler ve Hazarların ortadan kalkmasına başlıca amil olmuşlardır. Kıpçaklar bu bölgede yaklaşık iki asır boyunca hüküm sürmüşlerdir.

XI. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Hazar ülkesine gelen Kıpçaklar, kısa zamanda Hazar unsurlarıyla absorbe olmuşlardır. Hazarlar arasında yaygın olan Karai⁶ Misyonerleri Kıpçakların bir kısmına Karailiği kabul ettirmeyi başarmışlardır (Şişman 1957: 98). Kıpçaklar arasında eriyen Karai inancındaki Hazarların aracılığı ile Karailik Kıpçaklar arasında kolay yayılmıştır. Bu şekilde meydana gelen yeni toplumun içinde önceleri Kıpçakça ve Hazarca konuşulurken zamanla Kıpçakların bölgede hâkim unsur olması yeni oluşan Kıpçak-Hazar toplumunun diline Kıpçakça hâkim olmuştur. Kıpçakça ve Hazarca’nın karışmasından oluşan bu yeni şiveyi konuşan Karai inancındaki topluluk kısa zamanda öyle bütünleşmiştir ki, her iki Türk topluluğun adını temsilen *Karaim Türkleri* veya *Karay Türkleri* ismini almışlardır (Kuzgun 1993: 300; Tanyu 1978: 76).

Güney Rusya bozkırlarında dağınık halde yaşayan Karay Türkleri, XII. yüzyıldan itibaren Kırım çevresinde toplanmaya başlamışlar. Moğol istilası ve Altınordu Devleti’nin kurulmasıyla birlikte daha çok Kırımı çekilen bu topluluğun bir kısmı da XIV. yüzyılda Litvanya’ya götürülmüştür. XVII. yüzyılın sonlarına doğru Litvanya ve Polonya’da otuz-iki tane Karay cemaatinin olduğu kaydedilmektedir. Buradaki Karayların bulunduğu

⁶ *Karai*: Arapça *kıraat okumak/okuyanlar* anlamına gelmektedir. Yahudilikte *kariler* Hz. Musa’nın şeriatına bağlı olup Tevrat’ın dışında başka yorumları kabul etmeyenlerdir. *Kariler* Tevrat okuyanlar mezhebinin temsil etmektedir.

bölgeler Luck, Halicz, Panevezy, Trakai ve Vıno’dur. Kırım’dan buraya gelen Karaylar Kıpçak lehçesinde konuşmaktadırlar (Gökbel 2021: 324-325).

Kırım’da kalan Karaylar, 1420 yılında Giray Han’ın başa gelmesinden sonra Menkub, Çift (Çufut) ve Solkat kalelerine çekilmişlerdir (Karaşemsi 1934: 45). Evliya Çelebi (XVII. yy’da) onlar hakkında bazı bilgiler vermektedir. Çelebi’nin gözlemlerine göre; Menkub kalesinin bütün Yahudileri Karai mezhebindedirler. Diğer Yahudiler bu mezhebe mensup olan Yahudileri sevmezler ve bunlar Yahudilerin Kızılbaşlarıdır. Tevrat ve Zebur okurlar, ancak İbranice bilmezler, Tatarca konuşurlar, şapka giymezler bunun yerine Tatar kalpağı giyerler. Karai Yahudileri Menkub ve Çufutkale’de otururlar, ancak dükkânları Bahçesaray’dadır. Bahçesaray’a sabah gider, akşama kadar ticaretle uğraşır ve akşamleyin geri dönerler (Çelebi 1928: 583).

Karay Türkleri, hem inanç esasları hem de ibadet esasları bakımından temel prensiplerde diğer Karailere benzerler. Örneğin, inanç yönünden diğer Karailer gibi Talmud’a muhalif olan Karay Türkleri *Tevrat’ı şeriatın tek kaynağı ve Hz. Musa’yı şeriat sahibi en büyük Peygamber olarak* kabul ederler. İbadetlerini sabah ve akşam olmak üzere diğer Karailer gibi günde iki defa yaparlar. Karay Türkleri ibadetlerin büyük bir kısmını Türkçe yaparlar. Karaylarda ayin ve ibadetlerin Türkçe yapılması geleneği onlara Hazarlardan kalmış olması gerekir. Öte yandan Karaylar Hz. Musa’nın peygamberliğinin yanı sıra Hz. İsa ve Hz. Muhammed’in peygamberliklerine de inanırlar. Ayrıca onlar *Tevrat’ı ilk olarak XVI. yüzyılda kendi dillerine de çevirmişlerdir*. Karaylar özellikle “Rabbinik Literatür” adı verilen sözlü rivayetleri/metinleri reddederler. Ayıca meleklerle ve ahiret gününe inanırlar ve kendilerini kurtaracak bir Mesih’in geleceği inancına sahiptirler. Bunlarda ruhban sınıfı yoktur; zekât, oruç ve hac ibadetleri mevcuttur. Sünnet âdeti de her kes tarafından önemsenmekte günümüzde de varlığını korumaktadır (Kuzgun 1993: 274-288; Tanyu 1978: 71-76).

Sonuç

Ata yurtları doğuda Altay Dağları eteklerinden batıda Karpat dağlarına kadar uzanan Avrasya şeridinde varlık gösteren Kuman-Kıpçaklar veya Deşt-i Kıpçaklar, IX. yüzyıldan başlayarak XIV. yüzyılın ortalarına kadar tarih sahnesinde görünür olan konar-göçer Türk boylarından biridir. Kıpçakların farklı coğrafyalara yayılım göstermelerinin nedeni bozkır hayatla barışık olmalarıydı. Asli geçim kaynakları olan büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürüleri için devamlı daha geniş mera/otlak arayışları onları bozkıra bağlı tutmaktaydı. Şüphesiz XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Moğol istilalarına maruz kalmaları, sahip oldukları otlakların önemli bir kısmını kaybetmeleri de Kıpçak göç dalgalarının daha da genişlemesine neden olmuştur. Göçlerin ana kitlesi İrtiş nehri boyları ile Karadeniz’in kuzey sahilleri ve Kafkaslara uzanan sahalara kadar hareketlilik göstermiştir. Önemli bir kısmı da Tuna boylarından güney Karpatlara kadar uzanan Doğu Avrupa ülkelerine doğru

göç etmiştir. Gittikleri bu coğrafyalarda Ruslar, Bulgarlar, Gürcüler, Macarlar, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı ile ittifaklar yapmışlardır. Bu ittifaklar, dönemin siyasi ve askeri tarihini derinden etkilemiştir. Bilhassa Rusların güneye inmelerini geciktirmiş, engel olmuştur. Türkistan, Balkanlar, Karadeniz’in kuzey sahilleri ve Kafkaslarda kurulan Hristiyan ve Müslüman devletlerin devletleşme süreçlerinde etkili olmuşlardır. Bu nedenle bugün Kıpçakların söz konusu coğrafyalarda izlerinin görülmesi yadırganmamalıdır.

Kıpçakların dini açıdan tarihleri incelendiğinde beşeri dinlere nazaran semavi dinlere (özellikle Hristiyanlık ve İslam’a) yöneldikleri açık bir şekilde görülmektedir. Kıpçaklar tarihleri boyunca başta Gök Tanrı inancına sahip olmuşlar, sonrasında Hristiyanlık ve İslamiyet’e girmekle birlikte az sayıda da olsa Yahudiliği kabul edenler de olmuştur. Ama bir hususu belirtmek gerekir ki, Gök Tanrı inancına sahip olan Kıpçaklar semavi dinlerle tanışmalarından sonra dinini değiştirenler (Hristiyan ve İslam’a geçenler) olduğu gibi bir müddet kendi dininde ısrar edenler de olmuştur. Zamanla inandığı dininin akideleri ile İslami akideler arasındaki benzerliği fark edince İslam’ı kendi isteği doğrultusunda kabul etmişlerdir. İslam’ı kabul ettikten sonra başka bir dine geçenlere de rastlanmamıştır. Bunun yanında daha önce Hristiyanlığı seçtiği halde İslam’la tanışınca Hristiyanlığı terk edenler de çok görülmüş ve bugün de görülmeye devam etmektedir.

Türklerin/Kıpçakların İslam’ı kabulüyle ilgili genel kanaat şöyledir; *Gök Tanrı/Tek Tanrı inancının olması, ibadetlerinde kurbanın önemli yer tutması, ruhun ölmezliği ve ahiret inancının bulunması, ahlaki kaidelerin Alplik anlayışıyla örtüşmesi, adaletin Türk töresiyle örtüşmesi, cihat anlayışının Türkler’de fütihat ve cihan hâkimiyeti düşüncesine benzerlik teşkil etmesi* gibi etkenlerin İslami akidelerle büyük oranda uyumluluk göstermesi onların İslam’ı kabullerini kolaylaştırmıştır.

VIII. yüzyılda İslam ordularının Türkistan’a gitmesi, akabinde Müslüman tüccarların yaygınlaşması ve Yesevî, Nakşibendî, Kalendarî ve Kübrevî tarikatlarına ait dervişlerin etkisiyle Kazakistan, Kırgızistan, Karakalpakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Afganistan sahalarında yerleşik hayat süren Türkler arasında İslam yaygınlaşmıştır. Aynı zamanda bu coğrafyalarda konar-göçer Kıpçaklar arasında da İslam’ı kabul hızlanmıştır. Bilhassa X. yüzyılda İslam’ın yaygınlaştığı ve XIII. yüzyılda bütün Türkistan ahalisinin İslam’ı benimsedikleri görülmüştür. Türkistan’daki yerleşik ve konar-göçer Kıpçakların İslami mezhepsel kimliği Sünni-Hanefî’dir.

Hristiyanlığı ve İslam’ı kabul edenlerin sayısına bakınca ilk başlarda göç ettikleri bölgelerde karşılaştıkları toplumların Hristiyan dinine mensup olması Kıpçakları da yakından etkilemiştir. Yerli ve komşu ülkelerin Hristiyan toplumlarla çevrili olması Kıpçakların büyük çoğunluğunun Hristiyan olmasını sağlamıştır. Karadeniz’in kuzey sahilleri ve Balkanlarda Hristiyanlığın yaygın bir din olması konar-göçer Kıpçak kabileler

üzerinde etkili olmuştur. Bunun içindir ki, Karadeniz’in kuzey sahilleri ile Balkan ülkelerindeki Kıpçakların mezhepsel kimliklerinde benzerlik görülmüştür. Karadeniz’in Kuzey sahilleri Kıpçaklarında Hristiyan-Ortodoks mezhebi daha yaygınken Balkanlardaki Kıpçaklarda da yine Hristiyan Ortodoks mezhebi ile Katolik mezhebi (çoğunluk Katolikler) daha yaygındır.

İdil ve Yayık nehirleri boyları arasında kalan Tatar, Başkurt ve Çuvaş sahaları XIII. ve XIV. yüzyıllarda Altınordu devleti ile Rusların rekabet sahaları olmuştur. Yani hem Hristiyanlığın hem de İslam’ın rekabet alanı olan bu sahalar Altınordu hanlarından İslam’ı benimseyen Berke Han ve Özbek Han dönemlerinde Kazan Tatarlar ve Başkurtlar arasında İslam yaygınlaşmıştır. Altınordu hanları sayesinde Türkistan coğrafyası ile hem ticari ilişkiler hem de tasavvuf hareketi yaygınlaşmış bilhassa Nakşibendi tarikatı rağbet görmüştür. Fakat ilerleyen süreçte bölgede Rusların nüfuzu artmış Kazan ve çevresinde var olan İslami medrese ve mabetler Ortodoks kilisesinin inisiyatifine verilmiştir. XVI.-XVIII. yüzyıllarda Rus-Tatar okulları açılarak milli ve dini kimlik zayıflatılmıştır. Kısa zamanda Ortodoks-Rus kimliği üstün kimlik haline getirilmiştir.

Karadeniz’in kuzey sahillerinde Rusların Kıpçaklar üzerinde üstünlük teşkil etmesini fırsat bilen Gürcü Kralı II. David, Kıpçakları ülkesine davet etmiştir. XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Kıpçak Başbuğu Atrak idaresindeki kalabalık bir kitle; Borçalı, Ani, Ahıska, Ardahan ve çevresine yerleşerek II. David’in ordusunu güçlendirmiştir. Gürcüler ile Kıpçaklar arasında kısa zamanda hem akrabalık hem de dini-mezhepsel ilişkiler geliştirilmiştir. Hristiyan-Ortodoks kimliği altında teşkilatlanan Kıpçaklar XIII. yüzyılın ilk yarısından sonra Ortodoks-Kıpçak-Atabekler Devleti kurmuşlardır. XV. yüzyıla kadar farklı beyliklere bağlı kalan Ortodoks-Atabekler XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı ile iyi ilişkiler içine girerek İslam’ı kabul etmiştir. XVI. yüzyılın son çeyreği ile XVII. yüzyılın ilk yarısında Atabeklerin yerleşim alanları (Yukarı Kür ve Çoruh Boyları) tamamen İslam’la müşerref olmuştur. Bölgede vakfi-hayriyeler sayesinde medrese, mescit-camiler inşa edilmiştir. Kısa zamanda İslam’ın Sünni-Hanefi kimliği benimsenmiş, kabul görmüştür.

Kıpçaklar arasında Hristiyan ve İslam’a nazaran Yahudilik azda olsa kabul görmüştür. Kıpçakların Yahudiliği tanınması tarihte X.-XI. yüzyıllarda Göktürk devletinin batı parçasını oluşturan ve Don-Volga-Kafkas üçgeninde varlık gösteren Hazarlarla yakın ilişkileriyle gerçekleşmiştir. XI. yüzyılın ilk yıllarında Hazar ülkesine gelen Kıpçaklar, Hazarlar arasında yaygın olan Karai misyonerleri sayesinde Yahudiliği benimsemiştir. Yahudilikte Musa’nın şeriatına bağlı kalan ve Tevrat dışında başka yorumu kabul etmeyen *Karai mezhebi* (Tevrat Okuyanlar) Hazarlar ve Kıpçaklar arasında benimsenmiş ve kısa zamanda iki Türk topluluğu temsilen *Karaim Türkleri* veya *Karay Türkleri* adı altında bütünleşmiştir. Günümüzde çoğunluğu Kırım’da olmak üzere Litvanya ve Polonya’da varlık göstermektedirler.

Ayrıca Rus-Kıpçak ilişkilerini kapsayan kaynaklarda geçen (Kıpçaklarla ilgili) iki hususa dikkat çekmek istiyorum. Şöyle ki Rus-Kıpçak ilişkilerinde askeri ve savaş üstünlüğü Kıpçaklarda olduğu, zafer veya mağlubiyet sonrası taraflar arasında karşılıklı siyasi evlilikler yapıldığı, Kıpçak kızlarının zarıflığı ve güzelliğine dikkat çekildiği ve gerçekleşen siyasi evliliklerde genelde mağlup tarafın (Rusların) Kıpçak kızlarıyla evlilik yaptığı çokça tekrar edilmektedir. Belirtmek gerekir ki, askeri ve savaş üstünlüğü Kıpçaklarda olduğu halde dostane ilişkiler için gerçekleşen siyasi evliliklerde kız tarafın (güçlü taraf) Kıpçaklar olması doğruyu yansıtmamaktadır. Bu durum, gerek savaş ve askeri açıdan güçlü olan tarafın şanına/şöhretine gerekse Kıpçakların aile anlayışına ve evlilik hassasiyetlerine uygun düşmemektedir. Savaşlarda her zaman galip çıkan taraf yapılacak anlaşmaların maddelerini belirler ve alınacak kararlarda etkili olur. Kaldı ki siyasi evliliklerde galip taraf olan Kıpçakların mağlup tarafa kız vermesi Türk aile yapısındaki kadının yeri, önemi, saygınlığıyla hiç örtüşmemektedir.

Belirtilmesi gereken diğer bir husus ise; bilhassa çeviri kaynaklarında Rus-Kıpçak (veya Rus-Türk) ilişkilerinden bahsedilirken üstün taraf Türkler olsun veya olmasın Türk boyları (Oğuzlar, Kıpçaklar, Peçenekler) için devamlı *yağmacı, işgalci, saldırgan, murdar, allahsız, eski geleneklerine bağlı, inat* gibi olumsuz sıfatlar yakıştırması yapılmıştır. Nitekim XI.-XIV. yüzyıl Orta Çağ dönemi konar-göçer kabilelerin yaşam standartlarına bakıldığında; etnik kimliğine bakılmaksızın tüm kabilelerde (Ruslar, Bulgarlar, Macarlar, Romenler vs) *güç kullanma* ve *yağmacılık* hayatın bir parçasıdır. Dolayısıyla belirli bir dönemin yaşam standartlarının bir kabileye (Türlere) mal edilmesi objektif yaklaşımdan uzaktır. Ayrıca bir topluma aşağılayıcı yakıştırmalar da dostane ilişkilere puan kazandırmamaktadır. Topluların tarihte yaşadıkları olumsuz hal ve hareketlerinin ayıklanması, tespit edilmesi ve yakışsız sıfatlarla ithaf edilmesi hiçbir toplumu haklı çıkarmayacağı gibi barışa ve huzura da hizmet etmemiştir.

Bugün ulus devletlerin sınırlarında yaşayan Kıpçakların sayısını belirlemek zor olduğu gibi ne kadarının Hristiyan ve Müslüman olduğunu belirlemek de imkânsız görünmektedir. Belirtmek gerekir ki, temelde Gök Tanrı inancına sahip olan Türklerin/Kıpçakların dini-mezhepsel kimliklerinin semavi dinler çerçevesinde şekillenmesi Türklerin erken dönemlerden beri bir yaratıcının farkında olduğu gibi aynı zamanda kuralcı, ilkeli bir toplum olma yolunda gayret sarf ettiklerini göstermektedir.

Kaynakça

- Adji, Murad (2002). *Kıpçaklar: Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi*, (Çev. Zeynep Bağlan Özer). Ankara: Atatürk Kültür Başkanlığı Yayınları.
- Adji, Murad (2019). *Kayıp Olan Millet: Deşt-i Kıpçak Medeniyeti*, (Çev. Zeynep Bağlan Özer). İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Ahincanov, Sercan M. (2019). *Kıpçaklar-Türk Halklarının Katilaztör Boyu*, (Çev. Kürşat Yıldırım). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Akıner, Shirin (1995). *Sovyet Müslümanları*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Artamanov, Mikhail Illarionovich (2008). *Hazar Tarihi: Türkler Yahudiler Ruslar*, (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Aygil, Yakup (1995). *Hıristiyan Türklerin Kısa Tarihi*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç (1925). “Orta Asya’da Moğol Fütühatına Kadar Hıristiyanlık”, (Çev. Köprülü Zade Ahmet Cemal), *Türkiyat Mecmuası*. S.I, s. 58
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç (1975). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz: Kazım Yaşar Koprıman-Afşar İsmail Aka). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Brockelmann, Carl (1964). *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Çavuşoğlu, Halim (1993). *Balkanlar’da Pomak Türkleri (Tarih ve Sosyo-Kültürel Yapı)*. Ankara: Kök Sosyal Stratejik Araştırmalar Yayını.
- Damar, Çetin (2016). *Peçenek ve Kıpçakların Bizans Devleti ile Olan İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dedeoğlu, Azad (2021). *Ahıska Bölgesi ve Kıpçak Atabegler Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.
- Devlet, Nadir (1989). *Çağdaş Türk Dünyası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ekincikli, Mustafa (1998). *Türk Ortodokslar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Esin, Emel (1978). *İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Evliya Çelebi, Mehmed Zillioğlu (1928). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. VII, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Gökbel, Ahmet (2021). *Kıpçak Türkleri*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç (2011). *Eski Türkler*, (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları
- Gümüş, Nebi (2019). “Ahıska Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Ahıska Bölgesindeki Türk İslam Mimari Yadigarları*. İstanbul: YTB-Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Yayınları.

- Günay, Ünver, Güngör, Harun (1998). *Türk Din Tarihi*. Kayseri: Lâçin Yayınları.
- Gündüz,Tufan (2019). *Kuran ve Kılıç, Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*, Yeditepe Yayınevi.
- İbn Fazlan (1995). *Seyahatname*, (Çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- İnan, Abdulkadir (1950). “Türk Düşünlerinde Exogamie İzleri”, *Türk Dili ve Tarih Araştırmaları I, Fuad Köprülü'nün Doğumunun 60. Yıldönümü Armağanı*, (Der: H. Eren, T. Halasi Kun), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim (1977). *Türk Milli Kültürü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İbrahim (2008). *Türk-İslam Sentezi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Karaşemsi, Reşit Saffet (1934). *Hazar Türkleri Avrupa Devleti*. İstanbul: Kâğıtçılık Yayınevi.
- Kayabalı, İsmail, Arslanoğlu, Cemender (1973). “Osmanlıların (09.08.1578) Fethinden Önce Kuzeydoğu Anadolu Sınırlarımızdaki Ardahan, Çıldır, Posof ve Hanak Bölgesinin Türklüğü, Köyleri ve Köy Adları”, *Türk Kültürü Dergisi*, C. XI, No: 126, s. 375.
- Kırzioğlu, Fahrettin (1953). *Kars Tarihi I*. İstanbul: Işık Matbaası.
- Kırzioğlu, Fahrettin (1975). *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Kırzioğlu, Fahrettin (1992). *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kmosko, Michael (1935). “Araplar ve Hazarlar”, (Çev. A.Cemal Köprülü). *Türkiyat Mecmuası*, C. 3, ss. 133-155.
- Korkmaz, Asım (2019). *Kuman Kıpçaklar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kurat, Akdes Nimet (1976). “Altınordu Devleti”, *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kurat, Akdes Nimet (Eylül-Aralık 1954). “Kazan Hanlığı 1437-1556”, *A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XII/3-4, ss. 240-242.
- Kurat, Akdes Nimet, Temir, Ahmet (1976). “Rusya’da Türklük ve İslamiyet”, *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kuzgun, Şaban (1993). *Hazar ve Karay Türkleri*. Ankara: Alıç Matbaacılık.
- Küçük, Abdurrahman Küçük, Tümer, Günay, Küçük, Mehmet Alparslan (2018). *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Memişoğlu, Hüseyin (1995). *Bulgaristan’da Türk Kültürü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2000). *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Orkun, Hüseyin Namık (1946). *Türk Tarihinin Ana Hatları: Avarlar, Peçenekler, Kumanlar*. Ankara: Başvekalat Müdevvenat Matbaası.
- Özkan, Nevzat (1997). *Türk Dünyası (Nüfus-Sosyal Yapı-Dil-Edebiyat)*, Kayseri: Geçit Yayınları.
- Şahin, Alı Çandarlı (2019). *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Şişman, Simon (1957). “İstanbul Karayları”, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, s. 98
- Tahir, Mahmut (1984). “Polonyalı Tatarlar”, *Türk Kültürü*. Ankara: XXII/ 250, ss. 110-111
- Tanyu, Hikmet (1978). *Türklerin Dini Tarihçesi*. İstanbul: Türk Kültür Yayını.
- Taştan, Vahap (1986). *Nesturi Misyonerlerin Orta Asya ve Çevresindeki Faaliyetleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Temir, Ahmet (1976). “Kuzey Türkleri (İdil-Ural ve Yöresi)”, *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Togan, Zeki Velidi (1964). “Hazarlar”, *İslam Ansiklopedisi*, (C.V). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Togan, Zeki Velidi (1981). *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Turan, Osman (1993). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turan, Osman (1993). *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turan, Şerafettin (1990). *Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Turgut, Bahattin (2021). *Ahıska’da Osmanlı Vakıfları*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Türk Ansiklopedisi*, (1967). “Başkurt”, Cilt V, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
- Ulutürk, Rafet (2017). *Bulgaristan Türkleri Kimlik Mücadelesi*, İstanbul: Dinç Ofset Matbaacılık.
- Ülküsal, Müstecib (1966). *Dobruca ve Türkler*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ülküsal, Müstecib (1976). “Romanya Türkleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ülküsal, Müstecib (1980). *Kırım Türk Tatarları*. İstanbul: Baha Matbaası. *Yaşayan Dünya Dinleri*, (Komisyon) (2010). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Yazıcı, Nesimi (1992). *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No:192.